

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук**

**Кваліфікаційна робота
«Використання біографічного методу при вивченні селянських рухів XIX
ст. на прикладі діяльності Устима Кармалюка»**

**Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

**Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»**

Мостової Ірини Володимирівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

доктор історичних наук, професор

Кліш Андрій Богданович

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор

Алексієвець Леся Миколаївна

Тернопіль 2026

Анотація

Використання біографічного методу при вивченні селянських рухів XIX ст. на прикладі діяльності Устима Кармалюка. Кваліфікаційна робота бакалавра. Спец. 014 Середня освіта (Історія). – ТНПУ ім. В. Гнатюка, Тернопіль, 2026. – 71 с.

Роботу присвячено евристичному потенціалу біографічного методу у вивченні селянських рухів XIX ст. на матеріалі постаті Устима Кармалюка (1787–1835). Методологічна основа – синтез біографічного та мікроісторичного підходів, концепцій «моральної економії» і «соціального бандита», теорії історії пам'яті. Виявлено мережеву структуру руху і феномен прижиттєвої легендаризації ватажка. Розроблено тришарову модель аналізу фольклорних джерел та сім методичних форм для уроків «Історії України» у 9 класі.

The Use of the Biographical Method in Studying Peasant Movements of the 19th Century: The Case of Ustym Karmalyuk. Bachelor's Thesis. Specialty 014 Secondary Education (History). – Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2026. – 71 p.

The thesis examines the heuristic potential of the biographical method in studying 19th-century peasant movements through the figure of Ustym Karmalyuk (1787–1835), leader of a prolonged uprising in Podillia. The methodology combines biographical and microhistorical approaches, concepts of moral economy and social banditry, and memory studies theory. The study identifies the network-based structure of the movement and the phenomenon of legendary status formed during the leader's lifetime. A three-layer model for analysing folklore sources and seven methodological forms for 9th-grade History lessons are proposed.

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ УСТИМА КАРМАЛЮКА	9
1.1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.3. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ УСТИМА КАРМАЛЮКА	20
2.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	20
2.2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ КАРМАЛЮКА: ГЕНЕЗА ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ	22
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ КАРМАЛЮКА ЯК ОБ'ЄКТ БІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ	27
3.1. Організаційні форми, тактика та мережа соціальної підтримки руху Кармалюка	27
3.2. Аналіз судових процесів та втеч як ключових етапів життєвого шляху особистості.....	29
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ БІОГРАФІЇ КАРМАЛЮКА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	37
4.1. Образ Кармалюка у фольклорній традиції: співвідношення історичної правди та міфотворчості	37
4.2. Методичні аспекти використання біографії Кармалюка на уроках історії України в закладах середньої освіти	41
ВИСНОВКИ.....	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	48
ДОДАТКИ	54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вітчизняна історична наука переживає методологічне оновлення, у центрі якого – переосмислення можливостей і меж традиційних підходів до вивчення минулого. Одним із найбільш дискусійних серед них залишається біографічний метод: чи здатна історія однієї людини відкрити нові горизонти у розумінні масових суспільних явищ? Ця робота стверджує, що здатна – і доводить це на конкретному матеріалі.

Постать Устима Якимовича Кармалюка (1787–1835) – ватажка повстанського руху на Поділлі, що тривав понад двадцять років, – є унікальною точкою перетину кількох історіографічних проблем одночасно. По-перше, це проблема природи і форм селянського спротиву в кріпосницькій Україні першої половини XIX ст. По-друге, це питання про механізми перетворення реальної історичної людини на культурний символ і предмет колективної пам'яті. По-третє, це методологічна проблема: чи можливо через біографію «маленької людини» – кріпака без освіти і власності – реконструювати соціальні структури, що перевищують її за масштабом?

Актуальність теми визначається кількома взаємопов'язаними чинниками. Насамперед, незважаючи на двовікову історіографічну традицію, постать Кармалюка досі не отримала повноцінної наукової біографії відповідно до стандартів сучасної методологічної рефлексії: радянська історіографія канонізувала «народного месника», пожертвувавши історичною складністю на користь ідеологічної однозначності, а пострадянські дослідження здебільшого зосередились на деміфологізації, не запропонували нової комплексної інтерпретаційної рамки. Крім того, реформування шкільної історичної освіти в Україні відповідно до концепції Нової української школи вимагає принципово іншого, проблемно-дослідницького підходу до «знайомих» історичних постатей – підходу, що формує критичне мислення, а не відтворює готові образи. Тема Кармалюка є потужним дидактичним ресурсом, що ще не використаний у повній мірі.

У методичному вимірі актуальність теми зумовлена тим, що біографія

конкретного учасника народного руху дає вчителеві інструментарій нового типу: аналіз первинних джерел, рольові ігри, дискусії про природу справедливості і права на спротив. Такий матеріал відповідає сучасним вимогам до формування компетентного, критично мислячого громадянина.

Об'єкт дослідження – селянський рух на Поділлі у першій половині XIX ст. як форма соціального протесту в умовах кріпосницької системи.

Предмет дослідження – біографія Устима Кармалюка як джерело і метод реконструкції природи, організації та суспільного значення селянського руху на Поділлі у 1812–1835 рр.

Мета дослідження – розкрити евристичний потенціал біографічного методу для вивчення селянських рухів XIX ст. шляхом комплексного аналізу постаті Устима Кармалюка у соціальному, психологічному, організаційному та культурно-меморіальному вимірах.

Завдання дослідження:

1. Простежити еволюцію наукових поглядів на постать Кармалюка в українській і зарубіжній історіографії та встановити ступінь наукової розробленості проблеми.
2. Систематизувати і критично оцінити джерельну базу дослідження, окресливши можливості та обмеження кожної групи джерел.
3. Обґрунтувати синтетичну методологічну рамку, що поєднує біографічний метод, мікроісторичний підхід і концепції соціальної антропології та історії пам'яті.
4. Реконструювати соціально-економічний контекст Поділля першої половини XIX ст. і простежити формування протестної ідентичності Кармалюка.
5. Проаналізувати організаційні форми повстанського руху, мережу соціальної підтримки та ключові епізоди біографії ватажка крізь призму біографічного методу.
6. Дослідити трансформацію образу Кармалюка в історичній пам'яті та визначити методичний потенціал його біографії для використання в шкільному курсі «Історія України».

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму забезпечив вивчення постаті Кармалюка у конкретно-історичному контексті відповідної доби; принцип об'єктивності – неупереджене зіставлення різнотипних джерел без апріорного надання переваги жодному з них; принцип системності – розгляд особистості ватажка як елементу ширших соціальних структур, а не автономного феномену.

У процесі дослідження застосовано такі методи. *Загальнонаукові* – аналіз, синтез, класифікація, узагальнення – використовувались для опрацювання наукової літератури і побудови власних теоретичних висновків. *Спеціальні історичні методи*: біографічний – для відтворення життєвого шляху і внутрішньої логіки діяльності Кармалюка; історико-хронологічний – для встановлення точної послідовності подій; історико-порівняльний – для зіставлення подільського руху з іншими формами народного спротиву в регіоні та поза ним; мікроісторичний підхід (за К. Гінзбургом і Дж. Леві) – для глибокого аналізу окремих епізодів як «густих» вузлів соціальних суперечностей. *Методи джерелознавчого аналізу* – зовнішня і внутрішня критика джерел – застосовувались при роботі з архівними документами, судовими протоколами і фольклорними текстами. *Педагогічні методи* – аналіз навчальних програм, моделювання уроків і дидактичних завдань – використовувались у методичному підрозділі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1812–1835 рр. – від першого документально зафіксованого арешту Кармалюка до його загибелі. Нижня межа є водночас початком систематично задокументованої повстанської діяльності; верхня позначає завершення організованого руху під його проводом. Для аналізу соціально-економічного контексту дослідження містить ретроспективні екскурси до 1793 р. (входження Поділля до складу Російської імперії), а у розділі, присвяченому культурній пам'яті, хронологія розширюється до початку ХХІ ст.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження. У роботі вперше здійснено комплексний аналіз постаті Кармалюка у методологічній рамці

сучасної біографістики, що поєднує концепцію «life as text» (П. Рікер, Х. Уайт), мікроісторичний підхід і концепції соціальної антропології. Уточнено характер взаємозв'язку між соціально-економічними умовами Поділля і конкретною біографічною траєкторією ватажка; показано, що повстання не є механічним продуктом структурних умов, а специфічною людською відповіддю на них. Розроблено тришарову модель роботи з фольклорними джерелами (верифікований фактичний матеріал / неверифіковані деталі / історично правдоподібний матеріал), що може бути застосована при дослідженні інших аналогічних постатей народних рухів. Теоретичне значення роботи полягає у розширенні уявлень про евристичні можливості біографічного методу у вивченні доіндустріальних суспільних протестів.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати мають безпосереднє значення для професійної діяльності вчителя історії. Конкретні методичні розробки – аналіз адаптованих архівних документів, рольова гра «Судовий процес», дискусія «Герой чи злочинець?», порівняння фольклорного і документального образів – можуть бути використані під час підготовки уроків з «Історії України» у 9 класі за темою «Суспільні рухи першої половини XIX ст.». Матеріали дослідження також придатні для розробки міжпредметних проєктів, що поєднують історію, українську літературу і громадянську освіту, а також для краєзнавчої роботи в закладах освіти Хмельницької, Вінницької і суміжних областей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи обговорювались на засіданнях кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Структура й обсяг бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів основного змісту, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Чотири розділи відповідно охоплюють: історіографію і методологію (Розділ 1); соціально-історичний контекст і формування особистості Кармалюка (Розділ 2); реконструкцію повстанської

діяльності (Розділ 3); трансформацію образу в історичній пам'яті та методичний потенціал теми (Розділ 4). Дослідницький матеріал та аналітичні таблиці у кількості 11 одиниць винесені у додатки. Список використаних джерел та літератури нараховує 64 позиції, з них 16 – іноземними мовами країн ЄС і США. Загальний обсяг роботи – 63 сторінка, основний зміст викладено на 50 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ УСТИМА КАРМАЛЮКА

Перший розділ є фундаментом усього подальшого дослідження: він встановлює стан наукового освоєння проблеми, визначає коло доступних джерел і окреслює методологічну рамку, в межах якої здійснюється біографічна реконструкція. Без розуміння того, як і в яких умовах формувалися знання про Устима Кармалюка, неможливо ані критично оцінити наявні інтерпретації, ані запропонувати власний дослідницький підхід.

1.1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографічний аналіз є обов'язковим складником будь-якого академічного дослідження, оскільки дозволяє встановити не лише досягнуті результати, а й окреслити лакуни наукового знання [46].

Щодо постаті Устима Кармалюка ситуація є показовою: в основі підрозділу лежить аналіз еволюції наукових поглядів на постать ватажка в українській та зарубіжній науці. Два століття наукового інтересу породили корпус праць, де наукова достовірність і ідеологічна заангажованість часто важко відділені одна від одної. Саме тому історіографічне дослідження теми вимагає не простого переліку існуючих публікацій, а їх критичного осмислення крізь призму методологічних і суспільно-політичних умов, в яких ці праці виникли [47].

В історіографії теми виразно простежуються чотири основних етапи, кожен з яких відзначається власним колом дослідників, методологічними пріоритетами та визначальними суспільно-політичними контекстами (див. додаток А).

Дорадянський (імперський) етап (1820-ті – 1917 рр.). Перші документальні згадки про Кармалюка в офіційному діловодстві з'явилися ще в роки його активної діяльності. Вони мали суто адміністративний і поліцейський характер: фіксувалися здійснені напади, розсилалися оперативні розпорядження щодо затримання, укладалися вирoki [41]. Жодного дослідницького завдання ці документи перед собою не ставили – вони були інструментами репресивного

апарату, а не засобами історичного пізнання.

Принципово іншим за характером є масив фольклорних матеріалів, що фіксувався збирачами народної творчості починаючи з 1840-х рр. Перші записи пісень і переказів про Кармалюка, здійснені М. Максимовичем і його послідовниками, засвідчили, що образ ватажка вже за його життя почав набувати надіндивідуальних рис: реальна людина ставала втіленням колективних мрій і прагнень [39]. Цей процес прижиттєвої легендаризації є унікальним явищем, яке саме по собі потребує дослідницького осмислення.

Перші спроби наукового осмислення постаті на тлі регіональної історії Поділля належать до кінця XIX – початку XX ст. Краєзнавчі описи і нариси, що виходили в губернських виданнях, поступово вводили ім'я Кармалюка в контекст загальноподільської історії. І. Єрофіїв у розвідці «До питання про Кармалюка» 1924 р. зробив першу спробу систематизувати документальні свідчення, відмежувавши їх від легендарного нашарування [19]. Одночасно В. Герасименко здійснив першу спеціальну розвідку про образ ватажка у народній пісні [9], показавши, що фольклорна і документальна традиції розвиваються за принципово відмінними законами.

Радянський етап (1917–1991 рр.) ознаменувався підпорядкуванням образу Кармалюка завданням ідеологічного виховання. Однак було б спрощенням зводити цей період виключно до пропагандистського використання теми: поряд з ідеологізованими нарисами в цей час з'явилися і серйозні архівні розвідки, що запровадили до наукового обігу значний масив документального матеріалу.

Центральне місце у радянській історіографії теми посідає І. О. Гуржій, чия монографія 1958 р. досі не втратила значення як джерелознавча праця [13]. Дослідник системно опрацював фонди губернських архівів, проаналізував масштаб і організацію повстанського руху та зробив висновок про його принципово відмінний від попередніх форм народного спротиву характер. Спільна праця І. О. Гуржія і О. С. Компан 1960 р. стала першою і на тривалий час єдиною розгорнутою біографічною реконструкцією [15]. Її методологічна обмеженість виявлялась у тому, що класова детермінованість дій Кармалюка

вважалась апіорно доведеною, а не такою, що потребує доведення.

У культурно-пропагандистському руслі виходили популярні нариси А. Хвилі [42] та пізніший нарис «Устим Кармалюк» І. О. Гуржія [14]. Ці видання мали широку аудиторію і суттєво вплинули на формування масових уявлень про ватажка. Збірник документів 1948 р. [41] зафіксував доступний на той час архівний масив, хоча принципи добору і коментування матеріалів несли виразний відбиток епохи.

Показовою у цьому контексті є оцінка, яку надає цьому корпусу текстів сучасна історіографія. Дослідники, котрі зверталися до теми після 1991 р., наголошують: радянська історіографія накопичила значний фактичний матеріал, але одночасно сформувала інтерпретаційні кліше, подолання яких є однією з актуальних дослідницьких задач [18].

Сучасний (пострадянський) етап (1991 р. – дотепер) позначений переходом від ідеологізованої канонізації до критичного переосмислення. Показовою є поява в 1997 р. статті В. Б. Любченка «Кармалюк чи Карманюк?» [26], де на основі архівних джерел ставиться під сумнів навіть загальновживане прізвище ватажка. Подібна деталь, яка в умовах радянської історіографії була б немислимою, засвідчує принципово нову джерелознавчу культуру.

Значним внеском у пострадянську історіографію стала монографія Л. В. Романенко [31], яка здійснила систематичне порівняння образу Кармалюка в історичних джерелах, фольклорі та художній літературі. Це дослідження вперше чітко розмежувало три рівні рецепції: документальний, народнопоетичний і художній, показавши, що кожен з них підпорядкований власній логіці і не може бути безпосередньо спроектований на інші.

Регіональний вимір сучасної історіографії представлений розвідками В. С. Іваневича [21], виданнями Хмельницьких краєзнавчих студій [43] та ґрунтовними краєзнавчими працями Л. В. Баженова, присвяченими Поділля [1]. В. С. Шевченко підготував аналітичний огляд досліджень про Кармалюка, що охоплює весь наявний історіографічний масив від XIX до початку XXI ст. [45]. Соціально-історичний контекст правобережного регіону у першій половині XIX

ст. ґрунтовно висвітлено у монографії Т. П. Демченко [17], а теоретичні проблеми історичної регіоналістики узагальнила Я. В. Верменич [5].

Зарубіжна історіографія. Постать Кармалюка в зарубіжній науці зазвичай розглядається не як самостійний предмет, а в ширших історичних контекстах. Найповніше загальноукраїнське тло представлене у монографіях П. Р. Магочія [59] та С. Плохія [61], де рух на Поділлі вписаний у загальну логіку антиімперського народного спротиву в Україні XIX ст.

Принципово важливим для аналізу є внесок французької історіографії. Дослідження Д. Бовуа, присвячені землевласницьким відносинам і польсько-українській соціальній взаємодії на Правобережжі [50], а також його більш рання монографія [51] дають детальну картину того соціального ландшафту, на тлі якого формувалась і діяла особистість Кармалюка. Дж. Блум здійснив порівняльний аналіз аграрних відносин і форм кріпосної залежності в Східній Європі [52], що дозволяє вписати подільські реалії в ширший континентальний контекст.

Для теоретичного осмислення феномена Кармалюка неоціненним є внесок британської соціальної історії, насамперед концепція «соціального бандита» Е. Гобсбаума [57]. Ця концепція дозволяє розмежувати кримінальний і соціально-протестний виміри діяльності ватажка та пояснити механізм перетворення реальної людини на народний символ опору. Польський історик С. Кеневич показав аналогічні антикріпосницькі процеси в польському середовищі [58], що розширює порівняльну перспективу дослідження.

Узагальнивши наведене, слід констатувати, що історіографія постаті Кармалюка пройшла шлях від адміністративної фіксації через ідеологічну канонізацію до поступової деміфологізації. При цьому зберігається низка науково нерозв'язаних питань: не здійснено повноцінної біографічної реконструкції з позицій сучасної методології; мало дослідженими залишаються его-документи ватажка як самостійний тип джерел; не з'ясовано є мережева структура соціальної підтримки руху. Саме ці прогалини і покликане заповнити дане дослідження.

1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Достовірність і глибина будь-якого історичного дослідження визначається насамперед якістю та розмаїтістю його джерельної бази [46]. Дослідження постаті Устима Кармалюка в цьому відношенні є водночас надзвичайно перспективним і методологічно складним: перспективним – бо збережений корпус джерел є достатньо об'ємним; Класифікація та характеристика джерельної бази дослідження передбачає аналіз широкого спектра матеріалів: від архівних справ до его-документів.

Для цілей систематичного аналізу всю сукупність джерел пропонується розподілити на шість типологічних груп відповідно до їхнього походження, характеру та інформаційного потенціалу (див. додаток Б).

Архівні документи є базовою категорією джерел і виступають відправною точкою для будь-якої фактографічної реконструкції. Зосереджені переважно в Центральному державному історичному архіві України у Києві, вони охоплюють кримінальні справи безпосередньо Кармалюка і його співучасників, матеріали розслідувань, здійснених Подільською казенною палатою та Кам'янець-Подільським губернатором, а також донесення земської поліції про оперативну обстановку в регіоні [41]. Ці документи дозволяють встановити точні дати арештів і вироків, реконструювати маршрути переміщень загонів, з'ясувати соціальний склад учасників і характер вчинених нападів.

Водночас безпосереднє використання архівних документів потребує ретельної зовнішньої і внутрішньої критики. Вироки і протоколи допитів складались особами, зацікавленими у певному результаті розслідування; формулювання нерідко переслідувало юридичну, а не історичну точність. Губернський архів Подільської губернії зазнав значних втрат, тому окремі епізоди повстанської діяльності залишаються документально не підтвердженими [13].

Законодавчі та нормативні акти – укази про боротьбу з розбоями, положення про панщину і рекрутчину, інструкції для земської поліції – дозволяють реконструювати правову систему, всередині якої діяв Кармалюк, і зрозуміти, які

можливості для маневрування вона залишала для кріпака [44]. Імперська законодавча система Правобережжя мала суттєву специфіку порівняно з Лівобережжям, зумовлену збереженням значної частини польського шляхетського землеволодіння та особливостями включення регіону до складу Росії після 1793 р. [17].

Наративні джерела – мемуарна та щоденникова спадщина поміщиків, чиновників, духовних осіб, що були сучасниками Кармалюка, – мають надзвичайно важливе значення для реконструкції психологічного сприйняття ватажка різними соціальними групами. Ці свідчення дозволяють зрозуміти, чого боялися поміщики, чого чекали від «народного месника» кріпаки і яким бачили його чиновники. Для нашого дослідження особливо цінними є паралельні описи одних і тих самих подій з принципово різних соціальних позицій [3].

Его-документи – петиції і прохання Кармалюка, складені впродовж його судових процесів, а також свідчення самого підсудного, зафіксовані у протоколах допитів, – є найбільш аналітично захоплюючою, але і найбільш важкодоступною категорією джерел. Вони відкривають пряме вікно в автопрезентацію ватажка: якою мовою він описував власні дії, які аргументи вважав переконливими, як позиціонував себе стосовно панської влади [18]. Питання про автентичність цих текстів є дискусійним: частину їх складали писарі на основі усних свідчень, що відкриває проблему посередника між думкою і записом.

Проблема посередника у его-документах є надзвичайно важливою для методологічного аналізу. Концепція «life as text», детально розглянута у підрозділі 1.3, пропонує теоретичні інструменти для роботи з текстами, де голос суб'єкта неминуче проходить через фільтр стороннього спостерігача – писаря, судді або перекладача [64].

Фольклорні джерела є найбільш масивним і методологічно неоднозначним корпусом матеріалів. Думи, балади, пісні та легенди про Кармалюка фіксувалися упродовж всього XIX і першої половини XX ст. Перші публікації здійснив ще В. Герасименко [9], а в радянський час значний внесок у систематизацію фольклорних джерел зробили В. І. Тищенко [35] та П. І. Ткачук [36]. Збірники

1955 р. [39] та 1993 р. [40] репрезентують широку варіативність народних уявлень про ватажка.

Принципово важливо усвідомлювати, що фольклорні джерела не фіксують реальні події, а відображають те, яким хотіла бачити їх народна свідомість. Із цього погляду вони є незамінними для дослідження механізмів героїзації та формування «народної історичної пам'яті», але потребують строгого методологічного розмежування з документальними джерелами [49]. В. Вовкодав у своїх публікаціях зафіксував низку регіональних варіантів образу Кармалюка [7], що засвідчує географічну нерівномірність поширення і варіативність фольклорної традиції.

Художні та публіцистичні джерела. Повісті, есеї і художньо-документальні твори про Кармалюка – зокрема твори Б. Сушинського [34] та аналітичні видання В. С. Шевченка [45] – утворюють окрему групу, що фіксує вже не так первинну подію, як культурну роботу з історичною пам'яттю. Їх використання як історичних джерел потребує особливої обережності: художня умовність і дидактичні завдання можуть суттєво деформувати фактологічну основу.

Таким чином, джерельна база дослідження є достатньо широкою, щоб забезпечити багаторівневу реконструкцію.

1.3. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічний вибір у будь-якому історичному дослідженні є не технічним, а концептуальним рішенням: він визначає, яке коло питань буде поставлене до джерел, яким чином буде організований матеріал і яка когнітивна модель лежатиме в основі аналізу [53, с. 24]. У випадку дослідження постаті Кармалюка – особистості, документована історія якої нерозривно переплетена з легендою і культурним конструктом, – методологічний вибір набуває особливої ваги.

Пропонована дослідницька рамка поєднує кілька методологічних підходів, що взаємодоповнюють і верифікують один одного. Ця синтетична модель відповідає сучасним стандартам історичного дослідження, яке прагне подолати штучний розрив між «великою» історією (структурними процесами,

колективними рухами) і «малою» (індивідуальним досвідом, біографічними подробицями) зазначено у додатку (див. додаток В).

Гене́за і сучасний стан біографістики. Біографічний метод у гуманітарних науках має тривалу історію, що починається з античної Плутархової традиції. Однак у сучасному науковому сенсі «нова біографія» як рефлексивний методологічний напрям сформувалась лише у другій половині XX ст. у контексті ревізії позитивістської історіографії [53, с. 24]. Ключовою трансформацією стала відмова від уявлення про біографію як нейтральне відображення «реального» життя на користь розуміння будь-якого біографічного тексту як конструкту, що відображає як життєвий досвід суб'єкта, так і інтерпретаційну позицію автора [64, с. 112].

Ж. Ле Гофф у своїй монументальній біографії Людовика IX показав, що повноцінна історична біографія неможлива без врахування трьох рівнів: реального Людовика, його сучасних уявлень і ретроспективних конструкцій [54, с. 142]. Н. Земон Девіс у знаменитому дослідженні «Повернення Мартена Герра» реалізувала це розуміння на матеріалі нижчих верств середньовічного суспільства [55, с. 89], продемонструвавши, що навіть у випадку «маленької людини» без власних текстів можлива глибока біографічна реконструкція.

Концепція «life as text» (П. Рікер, Х. Уайт). Центральна методологічна концепція цього дослідження – «life as text» – розроблена у працях П. Рікера і Х. Уайта і передбачає розуміння біографії як специфічного наративного жанру, що підпорядкований законам розповіді, а не просто фіксує події [64, с. 112]. Людське життя набуває сенсу не саме по собі, а лише тоді, коли воно «текстуалізується» – тобто переказується, записується, інтерпретується. Різні «текстуалізації» одного й того самого життя – офіційний вирок, народна пісня, художня повість – підпорядковані різним жанровим і ідеологічним логікам.

Стосовно Кармалюка ця концепція набуває особливої дослідницької продуктивності. Його «текстуалізоване» життя існує принаймні у чотирьох несумісних версіях: адміністративній (злочинець і рецидивіст), народнопоетичній (месник і захисник), радянській (провісник класової

боротьби) і сучасній (складна історична постать на перетині кримінального і соціально-протестного). Завдання дослідника полягає не в тому, щоб обрати одну «правильну» версію, а в тому, щоб зрозуміти умови виробництва кожної з них

Мікроісторія як операційна рамка. Методологія мікроісторії, розроблена К. Гінзбургом та Дж. Леві, є найбільш операційно придатним інструментарієм для дослідження постаті рівня Кармалюка [56, с. 34]. Центральна ідея мікроісторії полягає в тому, що пильний аналіз одиничного випадку – людини, події, конфлікту – здатен виявити структури і механізми, невидимі на рівні великих узагальнень. К. Гінзбург у «Сирі і черв'яках» показав, як з матеріалів інквізиційного процесу проти однієї малограмотної людини XVI ст. можна реконструювати народну космологію цілого соціального середовища [56, с. 34].

Для аналізу Кармалюка «indicative paradigm» К. Гінзбурга означає: деталі – маршрут конкретного нападу, вибір жертви, спосіб поводження зі здобиччю – є не випадковими подробицями, а симптомами глибших соціальних логік [60, с. 210]. Так само судовий процес є не лише юридичним фактом, а мікрополем, де стикаються і переговорюються різні суспільні сили: держава і підданий, поміщик і кріпак, офіційна правова норма і народна «моральна економія».

Соціальна антропологія: «моральна економія» і «соціальний бандит». Дві концептуальні рамки, запропоновані англо-американською соціальною історією, є надзвичайно продуктивними для розуміння природи руху Кармалюка. Концепція «моральної економії» Дж. К. Скотта [62, с. 15] стверджує, що учасники доіндустріальних повстань діяли не в ірраціональному пориві, а відповідно до глибоко вкоріненої системи норм щодо «справедливого» розподілу благ і взаємних зобов'язань між господарями і залежними. Порушення цих норм поміщиком або адміністрацією сприймалося як моральна провокація, що легітимізувала опір.

Концепція «соціального бандита» Е. Гобсбаума [57, с. 18] пропонує типологічно близьке пояснення: «соціальний бандит» – це не просто кримінальник, а людина, яка в очах свого оточення виступає проти несправедливої системи і тому отримує соціальну підтримку, що принципово

відрізняє її від звичайного злочинця. Порівняльна перспектива, яку відкриває зіставлення Кармалюка з аналогічними постатями в польській [58, с. 145], угорській і молдавській традиціях [7, с. 82], дозволяє оцінити, в якій мірі цей тип є регіональним і в якій – загальноєвропейським соціальним явищем.

Ефективним доповненням є «зброя слабких» (weapons of the weak) Дж. К. Скотта [63, с. 29], яка вказує на спектр повсякденних форм опору, що передують і підживлюють відкрите повстання: ухилення від панщини, повільна робота, псування панського майна, доноси. Ці практики, задокументовані в матеріалах подільської адміністрації, свідчать про те, що рух Кармалюка не виник із нічого – він виростав із повсякденної тканини кріпосницьких відносин.

Історія пам'яті як обов'язкова аналітична рамка. Оскільки образ Кармалюка зазнав численних трансформацій упродовж двох століть, історичний аналіз не може обмежитись реконструкцією «того, що насправді було». Потрібен ще один рівень – аналіз того, як пам'ять про події конструювалася, переписувалася й використовувалася різними акторами у різні епохи. Теорія «місць пам'яті» П. Нора [64, с. 112] та концепція «культурної пам'яті» Я. Ассмана [49, с. 52] надають для цього необхідний категоріальний апарат.

Зокрема, Я. Ассман розрізняє «комунікативну пам'ять» (жива традиція, що передається в межах кількох поколінь) і «культурну пам'ять» (інституційно закріплені форми збереження минулого) [49, с. 52]. У випадку Кармалюка перший тип пам'яті фіксують фольклорні тексти, зібрані впродовж XIX–XX ст., тоді як другий – радянська історіографічна канонізація, шкільні підручники і монументальне мистецтво. Обидва типи є предметами дослідження, а не прозорими «свідченнями» про минуле.

П. Берк наголошував, що історіографічний і культурний вимір історії – це не «прикраса» до «справжньої» історії, а самостійний об'єкт дослідження [53, с. 24]. Для нашого завдання це означає: дослідження не завершується на реконструкції того, яким насправді був Кармалюк, – воно продовжується аналізом того, яким він мав бути для різних соціальних груп і чому.

Операційна модель дослідження. Таким чином, методологічна рамка

роботи є синтетичною і включає: (а) біографічний метод у розумінні «нової біографії» – для організації матеріалу навколо історії конкретної особистості; (б) мікроісторичний підхід – для глибокого занурення в окремі ключові епізоди; (в) концепції «моральної економії» і «соціального бандита» – для розуміння соціальної логіки руху; (г) історію пам'яті – для аналізу посмертного образу і його трансформацій. Комбінація цих підходів дає змогу розглянути постать Кармалюка одночасно як історичну особу, соціальний феномен і культурний конструкт [56, с. 34].

Застосування такої багатовекторної методології дозволяє подолати обмеження, властиві попереднім етапам історіографії, та забезпечує перехресну верифікацію даних, отриманих з офіційних архівів та джерел особистого походження. У підсумку, перший розділ формує необхідний теоретико-прикладний фундамент для подальшої біографічної реконструкції, де постать Устима Кармалюка постає не лише об'єктом історичного опису, а складним суб'єктом соціальної взаємодії та культурної репрезентації.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ УСТИМА КАРМАЛЮКА

Біографічний метод, яким би досконалим він не був, не здатен розкрити свій евристичний потенціал без глибокого занурення у соціально-історичний контекст, що сформував досліджувану особистість. Особистість і структура – це не протилежності, а взаємозалежні виміри історичної реальності: ані структура не детермінує механічно індивідуальний вибір, ані індивід не творить умов своєї дії з нічого. Тому другий розділ присвячений двом рівням аналізу: по-перше, соціально-економічному контексту Поділля першої половини XIX ст. як системному тлу, що породжувало протестний потенціал; по-друге, біографічній траєкторії Кармалюка як специфічній відповіді конкретної людини на загальні структурні виклики.

2.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПОДІЛЛЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Подільська губернія, що виникла на землях історичного Поділля після їхнього включення до складу Російської імперії внаслідок Другого поділу Речі Посполитої 1793 р., посідала особливе місце в аграрній структурі Наддніпрянської України [17, с. 68]. Ця особливість визначалася кількома взаємопов'язаними чинниками, які разом утворювали специфічний соціальний ландшафт, що відрізняв Правобережжя від інших українських регіонів.

Насамперед, на відміну від Лівобережжя, де козацька революція середини XVII ст. кардинально змінила структуру землеволодіння, Поділля залишалось регіоном великих польських латифундій. Польська шляхта зберегла майнові права після 1793 р., і Петербург у перші десятиліття після анексії не наважувався на радикальну ломку усталених відносин [51, с. 94]. Наслідком стало збереження глибокого етносоціального розриву: кріпак, як правило, був православним українцем, а поміщик – католиком-поляком. Цей збіг класового і конфесійно-національного поділу принципово відрізняв подільські конфлікти від

кріпосницьких протиріч в інших губерніях імперії.

Розвиток цукробурякового виробництва, що набрав обертів у 1820-х рр., додав нового виміру кріпосницькому гнобленню. Поміщики, зацікавлені у нарощуванні обсягів цукру для збуту на ринку, розширювали фільваркові угіддя і підвищували норми панщини [28, с. 14]. Якщо на початку ХІХ ст. три-чотири дні панщини на тиждень були нормою, то до 1820-х рр. вона нерідко сягала п'яти-шести днів, фактично позбавляючи кріпака часу для обробки власного наділу і прогодування родини [9, с. 42]. Ключові параметри соціально-економічного становища Поділля наведено (див. додаток Г).

Збіг у часі цієї інтенсифікації з піком повстанської активності Кармалюка у 1825–1830 рр. не є випадковим: матеріальне зубожіння є одним із найпотужніших каталізаторів колективного спротиву.

Адміністративно-правова ситуація на Поділлі ускладнювалась слабкістю поліцейського апарату на рівні повітів і волостей [44, с. 112]. Земська поліція у Літинському і Проскурівському повітах – основному театрі дій Кармалюка – налічувала лічені десятки осіб на сотні квадратних верст лісів і ярів [13, с. 56]. Ця топографічна і організаційна слабкість владних структур була системною умовою можливості для тривалої партизанської діяльності.

Крім того, після польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. значна частина адміністративних і репресивних ресурсів губернії була переорієнтована на придушення шляхетського руху, що ненавмисно надало повстанцям Кармалюка певний оперативний простір.

Структура соціальних відносин у подільському селі містила ще один важливий елемент – систему «моральної економії», детально проаналізовану Дж. К. Скоттом на матеріалі аграрних суспільств Азії, але цілком застосовну до Правобережжя [62, с. 15]. Традиційні уявлення про «справедливий» рівень повинностей, взаємні зобов'язання пана і кріпака, норми взаємодопомоги всередині сільської громади – усе це утворювало неписаний соціальний договір. Коли поміщики порушували ці норми, переходячи певну межу у підвищенні панщини або в особистій жорстокості, це сприймалось не лише як економічне

пограбування, а й як моральна провокація, що вимагала відповіді.

Порівняльний погляд розширює аналітичний горизонт. Д. Бовуа у своїй масштабній праці про польсько-українські аграрні конфлікти показав, що Поділля було частиною широкого регіонального пояса, де схожі структурні умови породжували схожі протестні реакції [50, с. 142]. Дж. Блум у компаративному дослідженні аграрних відносин Східної Європи встановив, що найвищий рівень кріпосницького тиску у XIX ст. спостерігався саме на Правобережній Україні і в Польщі – регіонах з домінуванням фільваркового господарства [52, с. 210]. Отже, подільський ґрунт для повстання Кармалюка був не локальною аномалією, а виразом загальноструктурної закономірності.

Варто, зазначити, що Соціально-економічне становище Подільської губернії першої половини XIX ст. поєднувало кілька структурних чинників, що у сукупності утворювали середовище підвищеного протестного потенціалу: польська модель фільваркового господарства зі зростаючою панщиною, глибокий етносоціальний розрив між кріпаком-українцем і поміщиком-поляком, слабкість поліцейського апарату і наявність розгалуженої «моральної економії», порушення якої легітимізувало спротив в очах селянства. Цей структурний фон є необхідною умовою для розуміння - але не детерміністським поясненням – індивідуальної біографії Кармалюка.

2.2. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ КАРМАЛЮКА: ГЕНЕЗА ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Соціальна структура визначає коридор можливостей, але не диктує конкретний вибір. Чому саме Устим Кармалюк, а не хтось інший з тисяч подільських кріпаків, що зазнавали аналогічного гніту, зробив крок до відкритого і тривалого спротиву? Це питання є центральним для біографічного підходу і водночас найскладнішим для документованої відповіді [31, с. 42].

Устим Якимович Кармалюк народився 27 лютого 1787 р. у с. Головчинці Літинського повіту Подільської губернії в родині кріпаків польського поміщика

Пігловського [23, с. 14]. Ранні роки його життя задокументовані надзвичайно бідно – переважно через фольклорні перекази і пізні мемуарні свідчення, що потребують суворої джерелознавчої критики [36, с. 81]. Відомо, що він зростав у великому селянському середовищі, де усна традиція ще зберігала пам'ять про гайдамацькі рухи минулого - Коліївщину і пов'язані з нею образи [32, с. 19]. Хронологію ключових подій його біографії систематизовано у додатку (див. додаток Д).

Переломним моментом у формуванні ідентичності Кармалюка стало 1812 р., коли поміщик Пігловський відправив його до рекрутчини [15, с. 31]. Двадцятип'ятирічна військова служба у тогочасній Російській імперії означала фактичну довічну відірваність від рідної землі і родини. Дезертирство, на яке наважився Кармалюк незабаром після призову, було не лише вчинком відчайдушної людини – воно було раціональним вибором у системі координат «моральної економії»: служити поміщику проти власного сумління і волі Кармалюк вважав несправедливим і тому – не обов'язковим.

Перший вирок – 500 ударів різками і заслання до Сибіру – не зламав, а радикалізував Кармалюка [41, с. 215]. Досвід каральних інститутів імперії, перенесений у власному тілі, трансформував дифузний соціальний протест у конкретну і усвідомлену ненависть до системи. Перша втеча з Сибіру і повернення на Поділля стали актом самовизначення: Кармалюк обирав повстання свідомо, розуміючи його наслідки [27, с. 112].

Формування повстанської групи у 1813–1818 рр. відбувалося поступово. Кармалюк залучав людей особистою харизмою і репутацією людини, яка наважилася на те, про що думали інші. Принциповим елементом його тактики легітимізації стало часткове повернення захопленого майна бідним селянам – практика, що безпосередньо відповідала нормам «моральної економії» і робила ватажка «своїм» в очах громади [62, с. 15]. Ця стратегія перерозподілу є класичним механізмом «соціального бандита» в розумінні Е. Гобсбаума [57, с. 18].

Психологічно значущим є питання про автономію рішень Кармалюка.

Аналіз матеріалів судових допитів, здійснений В. Б. Любченком [26, с. 54], демонструє, що ватажок у своїх показаннях послідовно використовував дві стратегії: заперечення особистої участі у конкретних нападах (юридична тактика) і недвозначне обґрунтування загального права кріпаків на спротив (моральна позиція). Ця подвійна стратегія самозахисту свідчить про розвинене правове мислення і здатність до стратегічної комунікації – якості, нетипові для офіційного образу «примітивного бунтаря».

Чотири арешти і чотири втечі, що утворюють драматичну вісь біографії, є не просто пригодницькими епізодами, а структурними вузлами, у яких найвиразніше проявляються суперечності між системою влади і людиною, що їй протистоїть [13, с. 56]. Кожна втеча призводила до нового витку активності і нового розширення мережі підтримки, адже подолання «невтримного» кріпака само по собі ставало новим елементом легенди.

Психологічна реконструкція особистості Кармалюка, здійснена на основі різнотипних джерел, суттєво доповнює картину його біографічної траєкторії. Джерела свідчень сучасників розподіляються на три кардинально відмінних за позицією типи: офіційно-адміністративні (судді, поліціанти, чиновники), поміщицько-мемуарні (господарі постраждалих маєтків) і народно-фольклорні (перекази і пісні, що відображають кріпацьке сприйняття). Суперечності між цими групами самі по собі є цінним історичним джерелом [35, с. 44].

В офіційних документах Кармалюк описується як людина «дерзкая», «непослушная», «закоренелая в пороке» (вжиту в оригіналах формулу адміністративного дискурсу навмисно збережено без перекладу для демонстрації мовних стратегій влади). Ці характеристики виконують суто юридичну функцію – кваліфікують суб'єкта як такого, що не піддається виправленню [41, с. 215]. Водночас навіть крізь цю жорстку формульну мову проступають риси реальної особистості: незмінна спокійна впевненість під час допитів, небажання видавати спільників, уміння вести полемічний діалог із суддями.

Поміщицькі і чиновницькі мемуари фіксують, всупереч власному негативному ставленню, кілька рис, що регулярно повторюються: незвичайну

фізичну витривалість, знання місцевості і здатність зберігати авторитет серед різнорідного оточення без застосування надмірного насильства проти своїх [34, с. 12]. Аналіз зафіксованих нападів свідчить про те, що насильство проти людей застосовувалося значно рідше, ніж проти майна, – що прямо відповідає логіці «соціального бандита», для якого головна мета – перерозподіл, а не помста.

Народно-фольклорна традиція формує образ, який у деяких аспектах є принципово відмінним від двох попередніх. Невразливість Кармалюка від куль, його здатність зникати крізь замкнені двері, провіщені сни – усе це є типологічним для героїчного фольклору [39, с. 56]. Принципово важливим є те, що ці риси зафіксовані у найраніших записах 1840-х рр., що свідчить про прижиттєву легендаризацію ватажка. За К. Гінзбургом, такий характер «нормального відхилення» – прижиттєве перетворення на міф – саме по собі є історично значущим фактом, що вказує на якість соціальних очікувань громади [56, с. 38].

Характерним є також аналіз мовних стратегій Кармалюка у судових показаннях, здійснений В. С. Іваневичем [21, с. 104]. Ватажок демонстрував усвідомлене використання правових кліше – мовби засвоєної мови системи, якій він протистояв. Він не заперечував легітимності судового процесу загалом, а намагався показати незаконність конкретних дій влади щодо нього особисто. Ця стратегія правового самозахисту свідчить про тонке розуміння системи зсередини – риса, нетипова для стереотипного «темного» бунтаря.

Таким чином, біографічна траєкторія Кармалюка не є простим продуктом соціально-економічних умов – вона є специфічною людською відповіддю на ці умови, опосередкованою особистими якостями, кумулятивним досвідом насильства і здатністю до стратегічного мислення. Психологічний портрет, реконструйований із різнотипних джерел, виявляє людину зі стратегічним мисленням, здатністю до довготривалого планування і усвідомленою, а не стихійною протестною позицією. Постать Кармалюка постає не як образ стихійного злочинця, а як приклад дієвої стратегії в межах «моральної економії» кріпацького суспільства, де особиста харизма та стратегічне мислення вивели

бунт далеко за межі звичних народних заворушень [57, с. 18].

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ КАРМАЛЮКА ЯК ОБ'ЄКТ БІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ

Третій розділ є аналітичним ядром дослідження: тут біографічний метод і теоретичні концепції, обґрунтовані у першому розділі, застосовуються до конкретного історичного матеріалу – до повстанської діяльності Кармалюка у всій її організаційній, соціальній і юридичній складності. Три підрозділи відповідають трьом аналітичним вимірам, у яких ця діяльність може бути продуктивно осмислена: організаційно-тактичному (як був влаштований рух), соціально-мережевому (на що він спирався) і юридично-символічному (як він взаємодіяв із репресивною системою і які сліди ця взаємодія залишала в суспільній уяві).

Принципова установка розділу: розглядати діяльність Кармалюка не як сукупність драматичних пригод, а як системний соціальний феномен, що підпорядкований внутрішній логіці і піддається аналітичній реконструкції. Мікроісторичний підхід, покладений в основу аналізу, дозволяє через деталі окремих нападів, конкретних судових засідань і зафіксованих свідчень виявляти загальні структури, невидимі на рівні великих узагальнень [56, с. 34].

3.1. Організаційні форми, тактика та мережа соціальної підтримки руху Кармалюка

Одним із найстійкіших стереотипів щодо доіндустріальних народних повстань є уявлення про їхній стихійний характер. Е. Гобсбаум у праці «Примітивні бунтарі» довів протилежне: народні рухи підпорядковуються власній внутрішній логіці і виробляють стабільні організаційні форми, хоча й принципово відмінні від форм централізованих армій [57, с. 18]. Двадцять два роки активної повстанської діяльності з чотирма перервами на ув'язнення самі по собі спростовують тезу про стихійність: жодне неорганізоване угруповання не може відновлюватися після чотирьох арештів ватажка і продовжувати діяльність у тих самих географічних районах, спираючись на ту саму соціальну базу [13, с.

56].

Аналіз поліцейських рапортів і матеріалів кримінальних справ дозволяє реконструювати базову організаційну одиницю руху – рейдову групу чисельністю від десяти до кількох сотень осіб залежно від мети і сезону [41, с. 215]. В. Дячок дійшов висновку, що рух функціонував за принципом «мережі», а не ієрархічної піраміди: кілька відносно автономних осередків, зв'язаних через особу Кармалюка і спільну соціальну базу [18, с. 54]. Така мережева структура є набагато стійкішою до репресій: ліквідація одного осередку не руйнує цілого. Соціальна різноманітність учасників охоплювала кріпаків-втікачів, солдатів-дезертирів, молдаван і бессарабців, а також єврейських корчмарів і дрібних торговців [7, с. 82].

Тактика повстанців була органічно пов'язана з рельєфом Поділля: горбиста місцевість, густі ліси і численні яри компенсували перевагу переслідувачів у кінноті [13, с. 56]. Стандартна схема нападу включала попередню розвідку місцевими спостерігачами, нічний або передсвітанковий напад та негайне розпорошення по заздалегідь визначених маршрутах. Географія нападів не була хаотичною: вона концентрувалась навколо великих шляхетських маєтків, панських комор, корчем і цукрових заводів – об'єктів, що у системі «моральної економії» вважались «законними» жертвами народного перерозподілу [62, с. 15]. Порівняльну характеристику організаційних форм загонів Кармалюка наведено у додатку Е, а географію нападів у розрізі повітів — у додатку Є.

Без розгалуженої мережі соціальної підтримки відкрита повстанська діяльність була б неможливою. Дж. К. Скотт у праці «Зброя слабких» довів, що видима поверхня народного спротиву є лише верхівкою айсберга прихованої повсякденної опозиції [63, с. 29]. Аналіз свідчень «пособників» у судових справах дозволяє реконструювати соціальну географію мережі: пастухи і польові наглядачі забезпечували спостереження за пересуванням поліції; мірошники і корчмарі були вузловими точками інформаційного обміну; сільські дяки ретранслювали інформацію між різними осередками завдяки своїй грамотності [35, с. 44; 7, с. 84; 39, с. 58]. Роль жінок – дружин кріпаків, найминок, вдів – що

переховували поранених і попереджали про облави, традиційна історіографія майже повністю ігнорувала [28, с. 14].

Один із найбільш вражаючих висновків аналізу рапортів земської поліції полягає в тому, що повстанці систематично знали про плановані облави заздалегідь. Губернатор у рапорті 1828 р. прямо скаржиться, що «злочинці отримують попередження набагато швидше, ніж може рухатись будь-який роз'їзд» [41, с. 235] – фактичне визнання інформаційної переваги повстанців. Водночас мережа підтримки не була монолітною: доноси надходили переважно від заможних кріпаків, вільнонайманих слуг панських маєтків і людей з особистими конфліктами з учасниками руху [41, с. 235], – що руйнує стереотип про кріпацьке середовище як одностайно солідарну масу [62, с. 21]. Систематична роздача частини захопленого майна бідним селянам перетворювала моральну солідарність на матеріально підкріплену й ефективну взаємодію [57, с. 20].

Тривалість руху понад двадцять років пояснюється саме цією подвійною природою: рух поєднував риси «соціального бандитизму» – широка самоорганізована мережа – з рисами харизматичного руху, де особистісна прив'язаність до Кармалюка не могла бути замінена інституційно [15, с. 34]. Загибель ватажка 1835 р. поклала кінець руху як організованій формі, хоча образ продовжував «жити» в народній пам'яті.

3.2. Аналіз судових процесів та втеч як ключових етапів життєвого шляху особистості

Судовий процес як мікрополе соціального конфлікту. Мікροісторична методологія К. Гінзбурґа запропонувала принципово новий спосіб читання судових матеріалів: не як джерела «фактів», що потребують верифікації, а як мікрополя, де соціальні конфлікти, зазвичай приховані повсякденним порядком, стають видимими з незвичайною чіткістю [56, с. 34]. Судовий процес над Кармалюком – особливо четвертий, найдетальніше задокументований, – є саме

таким мікрополем: у ньому стикаються імперський правовий порядок і народна «моральна економія», офіційна мова влади і неофіційна мова спротиву.

Чотири судові процеси Кармалюка складають чітку історичну послідовність, кожен елемент якої є не лише хронологічним фактом, а й самостійним аналітичним об'єктом із порівняльною характеристикою, систематизованою (див. додаток Ж)

Перший процес (1812–1813): крок у безповоротність. Перший судовий процес над Кармалюком відбувся на тлі наполеонівських воєн, коли імперська влада перебувала під особливим тиском і вимагала суворого дотримання дисципліни у збройних силах [15, с. 31]. Дезертирство, яким вона кваліфікувала відмову Кармалюка служити, трактувалось як злочин не лише проти конкретного поміщика, а й проти держави в цілому. Це підвищувало ступінь тяжкості обвинувачення і визначало суворість покарання: 500 ударів різками – покарання, що могло бути смертельним – і заслання до Сибіру в ролі солдата-штрафника.

Поведінка Кармалюка на допитах під час першого процесу зафіксована лише фрагментарно, але навіть ці фрагменти є показовими [41, с. 215]. Він відмовився називати імена осіб, що допомагали йому при втечі з рекрутської партії. Ця відмова – юридично безглузда (покарання він отримає у будь-якому разі) – свідчить про усвідомлений вибір на користь захисту мережі підтримки за рахунок власних інтересів. Саме цей вибір, судячи з усього, заклав фундамент того авторитету і довіри, які з часом перетворили Кармалюка з самотнього втікача на ватажка широкого руху.

Перший вирок є також важливим з точки зору юридичної класифікації: Кармалюк був визначений як «бродяга і розбійник», тобто потрапив до категорії кримінальних злочинців. Ця класифікація суттєво обмежила юридичні можливості для будь-якого пом'якшення у майбутньому: повторне затримання автоматично означало рецидив, що тягнув за собою максимальне покарання. Таким чином, перший вирок сам по собі став чинником, що робив будь-яке «добровільне повернення» до легального статусу практично неможливим.

Перша втеча: організаційний і символічний ресурс. Повернення

Кармалюка з Сибіру після першого заслання є найменш документованим епізодом біографії [27, с. 112]. Слідчі матеріали фіксують факт повернення і початок нового циклу нападів, але не деталі організації втечі. Народна традиція, що заповнює цю лакуну, не може слугувати надійним джерелом фактографії, але є цінним матеріалом для аналізу суспільного сприйняття: здатність дійти з Сибіру до Поділля без документів і грошей, уникнувши при цьому всіх кордонів і постів, сприймалась у народному середовищі як незаперечний доказ особливої «долі» ватажка [39, с. 58].

З аналітичної точки зору важливішим є те, що перша втеча виявила системну слабкість імперського апарату примусу: він умів карати, але не умів утримувати. Сибірські заслання, розраховані на людей без коштів, зв'язків і ресурсів, виявились недостатньо ефективними для людини, що вже мала розгалужену мережу соціальних контактів, спрямованих на підтримку. Прохідність імперських кордонів і нездатність місцевих адміністрацій до ефективної міжрегіональної координації переслідування були системними вадами, що Кармалюк використовував інтуїтивно або свідомо [13, с. 72].

Другий і третій процеси: ескалація покарань і парадокс легітимізації. Другий процес 1819–1820 рр. завершився вироком, що включав тілесне покарання і тавро на лобі. Тавро – клеймо на тілі, що мало назавжди ідентифікувати злочинця – є одним із найбільш показових елементів усієї юридичної історії Кармалюка. В очах влади воно виконувало суто практичну функцію: людина з тавром не могла «зникнути» серед звичайних селян, бо будь-яка перевірка документів або навіть поверховий огляд однозначно ідентифікував її. В очах народу, однак, тавро отримало зовсім іншу семантику: мотив «пан тавро поставив, а Кармалюк все одно вільний», зафіксований у народних піснях [35, с. 46], перетворював знак ганьби на знак незнищенності.

Цей семантичний переворот є класичним прикладом того, як каральні заходи держави можуть мимовільно посилювати авторитет переслідуваного у народному середовищі. Е. Гобсбаум зазначав, що «соціальний бандит» стає особливо потужним символом саме тоді, коли влада, намагаючись його знищити,

тим самим підтверджує масштаб загрози, яку він уявляє. Кожен новий вирок Кармалюку – що суворіший, то більш промовистий – ненавмисно конструював образ людини, проти якої влада змушена мобілізувати все більші ресурси.

Третій процес (1825–1827) є особливо інструктивним з юридичної точки зору: за матеріалами справи, апеляційна інстанція в Петербурзі частково скасувала попередній вирок, визнавши окремі процесуальні порушення [26, с. 54]. Цей факт, що залишається малодослідженим в історіографії, є надзвичайно значущим: він засвідчує, що імперська правова система функціонувала не як монолітний механізм репресії, а як набір конкурентних інституційних логік, між якими існували тріщини, що їх досвідчена людина могла використовувати на свою користь. Яким чином прохання про апеляцію з'явилося у Петербурзі – залишається невідомим, але сам факт апеляції свідчить про наявність посередників, здатних орієнтуватись у правових механізмах імперії.

Мова судових показань як его-документ. Особливої уваги заслуговує аналіз мовних стратегій Кармалюка у судових показаннях – матеріалу, що є найближчим доступним аналогом «его-документу» для людини без власних письмових текстів [18]. Протоколи допитів фіксують не дослівну мову обвинуваченого (яка проходила через фільтр писаря і перекладача), але і в такому опосередкованому вигляді вони виявляють виразні стратегічні патерни.

Кармалюк, за матеріалами допитів, систематично застосовував кілька взаємодоповнюючих стратегій [21, с. 104]. Перша – категоричне заперечення особистої участі у конкретних нападах при визнанні загального факту «гуляння» і «бродяжництва»: це давало формальну можливість відхилити найтяжчі звинувачення. Друга – апеляція до «несправедливості» як пояснення власних дій: не «я вчиняв злочини», а «пан обходився несправедливо». Третя – мовчання щодо імен спільників, що захищало мережу підтримки, але посилювало образ самодостатньої, нікому не зобов'язаної людини.

В. С. Іваневич у своєму дослідженні вказав на те, що Кармалюк, судячи з показань, розумів різницю між різними юридичними кваліфікаціями своїх дій і намагався нав'язати судді ту інтерпретацію, що передбачала менш суворе

покарання [21, с. 104]. Це правове мислення є не просто знаком особистої кмітливості – воно свідчить про те, що тривала взаємодія з правовою системою поступово формувала у ватажка розуміння її механізмів, яке він використовував як захисний ресурс.

Четвертий процес і заслання до Тобольська. Четвертий арешт 1833 р. і подальший вирок – заслання до Тобольської губернії під посиленням конвоєм – є найдраматичнішим юридичним епізодом біографії [27]. На момент четвертого арешту Кармалюкові було понад сорок п'ять років – вік, що у фізичному вимірі суттєво ускладнював нову втечу з Сибіру. Відстань до Поділля, посилений нагляд і відомість імені (що унеможлиблювала анонімне пересування) утворювали у сукупності якісно нові умови ув'язнення.

Показовим є факт, задокументований у губернських матеріалах того ж 1834–1835 рр.: на Поділлі з'явилися особи, що видавали себе за «посланців Кармалюка» і використовували його ім'я для залякування поміщиків і збору данини [44, с. 112]. Це явище, як правило не помічене дослідниками, свідчить про щось надзвичайно важливе: соціальна функція образу Кармалюка стала незалежною від його фізичної присутності. Ім'я ватажка перетворилось на самостійний ресурс залякування і переговорів, яким могли скористатись треті особи. Це є яскравим проявом переходу від «комунікативної» до «культурної» пам'яті, описаного Я. Ассманом [49, с. 82], – за чотири роки до смерті реальна людина вже стала частково символом.

Загибель як точка переходу: від біографії до пам'яті. Загибель Кармалюка у жовтні 1835 р. від пострілу шляхтича Рутковського поблизу с. Коричинці є останнім і найбільш семантично навантаженим епізодом біографії [15, с. 34]. Обставини загибелі залишаються частково нез'ясованими навіть після ретельного опрацювання архівних матеріалів: не цілком зрозуміло, чи Рутковський діяв самостійно, чи за чийось підбурюванням, і за яких обставин він взагалі опинився у тому місці в ту ніч.

Народна традиція, що виникла майже негайно після загибелі ватажка, одностайно інтерпретувала її як зраду – версія, що виконувала кілька смислових

функцій одночасно [34]. По-перше, вона зберігала образ Кармалюка «непереможним»: він не міг бути здоланий системою відкрито, лише підступно. По-друге, вона переміщала моральну відповідальність за загибель на зрадника, зберігаючи образ ватажка незаплямованим. По-третє, вона підтримувала надію, що подібна смерть через зраду є випадковою і нетиповою – а отже, образ може продовжувати «жити» і слугувати символом.

Офіційна реакція на загибель Кармалюка є показовою з іншого боку: адміністрація намагалась максимально мінімізувати публічний резонанс, уникаючи урочистого оголошення перемоги, що могло б додатково популяризувати ім'я ватажка [13, с. 76]. Ця тактика адміністративного мовчання є непрямим свідченням того, що влада усвідомлювала символічний потенціал загиблого і намагалась запобігти перетворенню кримінального злочинця на народного мученика.

Втечі як акти самовизначення. Чотири втечі Кармалюка – з різних місць ув'язнення, за різних обставин і з різним ступенем організаційної складності – утворюють паралельну вісь біографії, не менш значущу, ніж вісь арештів. Якщо судові процеси є точками, де імперська система намагалась визначити і фіксувати ідентичність Кармалюка як «злочинця», то втечі є точками, де він активно відкидав цю нав'язану ідентичність і наполягав на власному праві бути іншим.

Перша втеча з Сибіру (1813–1814) є актом найбільш чистого особистого вибору: Кармалюк не мав ще ні розгалуженої мережі підтримки, ні усталеної репутації. Другий такий акт (після 1820 р.) спирався вже на певну інфраструктуру, але також був пов'язаний із найбільшим особистим ризиком, бо тавро на лобі робило його впізнаваним за будь-яких обставин. Третя втеча (1827 р.) відзначається найбільш складною організацією: її деталі у матеріалах справ вказують на допомогу кількох осіб, що перебували у різних локаціях і діяли злагоджено [27]. Четверта втеча так і не відбулась – але не тому, що система виявилась непроникною, а тому, що загибель 1835 р. перервала цикл раніше, ніж він завершився природним чином.

Аналіз чотирьох втеч дозволяє зробити важливий висновок про організаційну зрілість руху: перша втеча – сольна, друга – із мінімальною допомогою, третя – із широкою мережевою підтримкою. Ця еволюція відображає загальну динаміку розвитку руху від самотнього дезертира до центру розгалуженої соціальної мережі.

Судові процеси в контексті історії пам'яті. Варто завершити підрозділ спостереженням, що пов'язує юридичний і культурно-меморіальний виміри: судові процеси над Кармалюком виконали функцію, прямо протилежну тій, на яку розраховувала влада [49, с. 82]. Замість того, щоб стигматизувати ватажка і вилучити його з народної пам'яті, вони перетворили його на постать, відому далеко за межами безпосереднього кола підтримки. Кожен публічний вирок, кожна публічна тілесна кара мимовільно ставали формою реклами: ім'я Кармалюка ставало відомим у тих районах, де його раніше ніхто не чув, а образ «невловимого» тільки зміцнювався від кожної нової невдачі системи його утримати.

П. Нора у своїй концепції «місць пам'яті» зазначав, що деякі місця, особи і події набувають меморіального значення саме через зусилля влади стерти їх із пам'яті [61, с. 120]. Судові процеси над Кармалюком є точним ілюстрацією цієї іронії історичної пам'яті: намагаючись знищити ватажка правовими засобами, імперська система фактично виробила один із найпотужніших механізмів його увіковічення.

Підсумовуючи результати аналізу, варто зазначити, що судові процеси та втечі утворюють паралельну вісь біографії ватажка, де кожна втеча ставала актом самовизначення та деконструкції нав'язаної ідентичності «злочинця». Динаміка від сольної першої втечі до третьої з широкою мережевою підтримкою відображає еволюцію руху від самотнього дезертира до центру розгалуженої соціальної мережі. Судові процеси над Кармалюком виконали функцію, прямо протилежну розрахункам влади: замість стигматизації вони перетворили його на постать, відому далеко за межами безпосереднього кола підтримки. Кожна публічна тілесна кара мимовільно ставала формою реклами,

а П. Нора у своїй концепції «місць пам'яті» влучно зауважив, що деякі особи набувають меморіального значення саме через зусилля влади стерти їх із пам'яті [61, с. 120].

Таким чином, третій розділ здійснив триосьову аналітичну реконструкцію діяльності Кармалюка: організаційно-тактичну, соціально-мережеву і юридично-символічну. Усі ці лінії сходяться у висновку, що рух Кармалюка є класичним прикладом структурованого народного протесту, що поєднує риси «соціального бандитизму» [57, с. 22], «моральної економії» [63, с. 35] та «культурної пам'яті». Організаційний аналіз показав стійкість мережевої структури, а юридичний — парадокс легендаризації через репресії. Для біографічного методу ці висновки підтверджують центральну тезу: через історію однієї людини — Устима Кармалюка — стають видимими глобальні структури кріпосницького суспільства, організаційна культура протесту та механізми соціальної солідарності [56, с. 40].

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ БІОГРАФІЇ КАРМАЛЮКА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Четвертий розділ вирішує два взаємопов'язаних завдання. Перше – аналітичне: простежити, яким чином реальна біографія Кармалюка трансформувалась у набір конкурентних культурних конструктів, що функціонують у різних соціальних просторах і підпорядковані різним інтерпретаційним логікам. Друге – практичне: обґрунтувати, яким чином результати цього наукового аналізу можуть бути перекладені на мову педагогічної практики таким чином, щоб не спрощувати історичну складність, а зробити її педагогічним ресурсом.

Зв'язок між двома підрозділами є не лише тематичним, а й методологічним: лише вчитель, що сам розуміє механізми конструювання культурної пам'яті, здатний навчити учнів критично аналізувати історичні образи, а не споживати їх пасивно. У цьому розумінні четвертий розділ є одночасно і завершенням наукової частини дослідження, і переходом до педагогічної рефлексії над її результатами. [30, с. 12]

4.1. Образ Кармалюка у фольклорній традиції: співвідношення історичної правди та міфотворчості

Теоретичне підґрунтя: фольклор як історичне джерело і самостійний феномен. Місце фольклорних матеріалів у системі історичних джерел є предметом тривалої методологічної дискусії. Позитивістська традиція або відкидала фольклор через його «неточність», або намагалась виокремити в ньому «достовірне» ядро. Обидва підходи методологічно неспроможні: перший витрачає унікальний інформаційний потенціал; другий застосовує критерії, що не відповідають жанровій природі матеріалу. Сучасна методологія пропонує інший підхід: фольклорний текст є не спотвореним дзеркалом, а специфічним документом, що відображає не «що сталося», а «що це означало» для тих, хто ці

тексти творив і передавав далі [64, с. 142].

Я. Ассман розрізняє «комунікативну пам'ять» – живу традицію, що передається через особистий контакт у межах кількох поколінь – і «культурну пам'ять» – інституційно закріплені форми збереження минулого [49, с. 84]. Народна фольклорна традиція про Кармалюка належить до першого типу: вона фіксувалась, поки існували спільноти з живою особистою пам'яттю. Радянська канонізація – підручники, монументи, кінофільми – позначає перехід до другого типу з характерним спрощенням і підпорядкуванням ідеологічним потребам.

Корпус фольклорних матеріалів: жанри, географія, хронологія фіксації. Фольклорний корпус про Кармалюка є одним із найбільших в українській народній традиції XIX ст., пов'язаних з конкретною історичною постаттю [35, с. 44]. Він охоплює народні пісні і балади – найчисельнішу і найдосліджену групу, де поєднуються ліричне і наративне начала [39, с. 58]; думи – розлогіші, тяжіють до героїчного епосу; легенди і перекази – прозову жанрову групу, де акцент робиться на надприродних або «чудесних» епізодах.

Географія побутування охоплює Подільську і суміжні губернії, але не обмежується ними: П. І. Ткачук зафіксував сліди образу навіть у чуваських преданнях [36, с. 72], що свідчить про поширення через призовників і засланиців. Хронологія фіксації є нерівномірною: перші систематичні записи належать до 1840-х рр. [9, с. 42], але найбільший масив зібрано у 1870–1910 рр. Це означає, що значна частина текстів відображає вже певною мірою трансформований образ – пропущений через одне-два покоління передачі.

Тришарова структура фольклорного корпусу. Для продуктивної роботи з фольклорними матеріалами пропонується розподіл на три аналітичних шари залежно від характеру зв'язку з документальною реальністю.

Перший шар – верифікований матеріал: деталі, підтверджені документальними джерелами – соціальне походження, географія нападів, практика перерозподілу майна, множинні арешти і втечі [41, с. 215]. Цей шар найменш чисельний, але найцінніший для фактографічної реконструкції.

Другий шар – історично правдоподібний, але документально не

верифікований: способи переховування, методи внутрішньої комунікації, конкретні діалоги з громадами [31, с. 56]. Може використовуватись у дослідженні з відповідними застереженнями.

Третій шар – фольклорна гіперболізація і вигадка: надприродні риси, чарівні здібності, гіперболізована чисельність учасників. Цей шар є найціннішим для дослідження колективної уяви і соціальних очікувань, але не може слугувати джерелом історичних фактів [57, с. 22]. Порівняльний аналіз документального і фольклорного образів систематизовано у додатку (див. додаток 3).

Механізми героїзації і їхня соціальна логіка. Народна героїзація Кармалюка підпорядкована чіткій логіці, що відповідає типологічним рисам жанру «героя-месника» у фольклорних культурах різних народів [57, с. 23]. Е. Гобсбаум виявив, що «соціальний бандит» у народній пам'яті майже завжди набуває кількох обов'язкових рис: невразливість від зовнішніх ворогів, загибель лише через зраду «своїх», перерозподільна справедливість, персоніфікований ворог, допомога бідним без відмови. Присутність усіх цих елементів в образі Кармалюка вказує на те, що народна свідомість вклала реального ватажка у готову наративну матрицю, очищаючи образ від суперечностей і моральних амбівалентностей реальної людини.

Цей механізм ідеалізації є функціональним: він перетворює реальну складну людину на стійкий символ, придатний для передачі поколінням. Символ не потребує нюансів – він потребує впізнаваності і моральної однозначності. У цьому сенсі народна пам'ять не «перекручує» історичну правду – вона трансформує її відповідно до власних потреб, що є принципово іншим явищем [49, с. 86].

Трансформація образу в різних суспільно-культурних контекстах. Загальну картину трансформації образу у семи основних дискурсах систематизовано у (див. додаток II).

Рання публіцистична і наукова рецепція. Між народнопоетичним образом і радянською канонізацією існує проміжний, нерідко ігнорований етап – рецепція

кінця XIX – початку XX ст. [28, с. 114]. І. Єрофіїв уперше спробував критично відокремити документальне від легендарного [19, с. 54], В. Герасименко зосередився на фольклорному вимірі [9, с. 45], заклавши основу для пізніших методологічних дискусій між «документалістами» і «фольклористами».

Радянська канонізація: структура і наслідки. Радянська обробка образу Кармалюка є детально відстежуваним прикладом ідеологічної реінтерпретації народного героя [43, с. 110]. А. Хвиля задав тон цьому прочитанню [42]; кінофільм 1931 р. закріпив образ у масовій культурі; монументи і топоніми перетворили його на частину офіційного меморіального ландшафту [1, с. 21]. Важливо, що народна фольклорна традиція і радянська канонізація не збігались у деталях: народний Кармалюк діяв у системі «моральної економії»; радянський – у системі класової боротьби. Ця розбіжність, проаналізована В. С. Шевченком [45, с. 112], є прикладом того, як культурна пам'ять підпорядковує і трансформує більш ранні комунікативні традиції.

Пострадянська деміфологізація і її межі. Після 1991 р. образ Кармалюка зазнав суттєвої деміфологізації [47, с. 34]. Стаття В. Б. Любченка «Кармалюк чи Карманюк?» [26, с. 54] стала символічним актом цього процесу. Л. В. Романенко системно порівняла три типи образу – науковий, фольклорний і художній [31, с. 58]. Водночас деміфологізація має власні ризики: критика легенди не повинна перетворюватись на підкреслення лише кримінальних вимірів заради відмінності від радянської традиції [18, с. 45]. Зрілий підхід вимагає складного, суперечливого, але історично обґрунтованого образу.

Меморіальний простір і регіональна ідентичність. Сучасний меморіальний простір Поділля зберігає розгалужену мережу «місць пам'яті» у термінах П. Нора [61, с. 120]: с. Кармалюкове з музеєм [43, с. 110], Летичівський замок, топоніми у містах Хмельницької і Вінницької областей [1, с. 21]. Позбавлені контексту вулиці і провулки перетворюють ім'я на порожній знак – і саме тут школа може зіграти роль осмисленого наповнення меморіальної практики. П. Нора наголошував, що «місця пам'яті» живі лише тоді, коли суспільство активно з ними взаємодіє [66, с. 120].

Художня рецепція: між культурною пам'яттю і масовою свідомістю. Художні твори про Кармалюка суттєво вплинули на масові уявлення – нерідко більшою мірою, ніж наукові дослідження [34, с. 112]. Б. Сушинський поєднав документальний і художній підходи [34, с. 112]; В. С. Шевченко простежив, як різні твори відображали ідеологічний клімат своїх епох [45, с. 115]. Для педагога художня рецепція є джерелом подвійного значення: документом культурної пам'яті і точкою входу в глибше аналітичне дослідження – за умови, що вчитель свідомо використовує твір як один із типів джерел, а не як «правду» про минуле [30].

Для педагога художня рецепція є документом культурної пам'яті і точкою входу в аналітичне дослідження [30]. Підсумовуючи, зазначимо, що фольклорна і культурна рецепція постаті Кармалюка є складним багатошаровим процесом. Жоден із дискурсів не є «правдою» у прямому розумінні; кожен відображає соціальні очікування своєї епохи. Методологічно правильний підхід полягає у розумінні умов виробництва кожної з версій. Для педагога це відкриває шлях до використання біографії не як набору фактів, а як інструменту для деконструкції міфів та розвитку критичного мислення учнів. Таким чином, аналіз культурної пам'яті стає необхідним підґрунтям для розробки методичних аспектів викладання історії України.

4.2. Методичні аспекти використання біографії Кармалюка на уроках історії України в закладах середньої освіти

Теоретичне обґрунтування: від фактологічної до компетентнісної моделі. Реформування шкільної історичної освіти в контексті НУШ базується на принциповому зсуві від фактологічної до компетентнісної моделі [30, с. 14]. У межах фактологічної моделі центральне питання – «що відбулось?»; у межах компетентнісної – «як ми знаємо, що відбулось?» і «яке значення це має сьогодні?». Біографія є найефективнішим матеріалом для цього підходу: конкретна людська історія природно залучає учня до думання про причинно-наслідкові зв'язки, соціальні суперечності і моральні дилеми [55, с. 42].

Постать Устима Кармалюка є ідеальним матеріалом з кількох причин. По-перше, вона охоплює всі основні соціальні верстви подільського суспільства ХІХ ст. По-друге, є історично конкретною і географічно близькою для учнів регіону. По-третє, є методологічно провокативною: ставить принципово відкриті питання, що не мають однозначних «правильних» відповідей.

Місце теми у чинній навчальній програмі. У програмі з історії України для 9 класу Кармалюк згадується в одному-двох реченнях – підхід, що повністю відповідає фактологічній моделі [6, с. 22]. Новий Державний стандарт 2020 р. відкриває простір для значно глибшого опрацювання теми, де вчитель виступає дослідницьким ментором, а не транслятором готових інтерпретацій [30, с. 18].

Система методичних форм представлена у додатку (див. додаток Й) і побудована за принципами компетентнісної спрямованості, наростаючої складності і взаємозамінності [19, с. 58].

Аналіз адаптованого архівного документа: методичні нюанси. Ця форма є методично найвимогливішою, але й найбільш інтелектуально цінною [30, с. 22-25]. Ефективність залежить від трьох задач: відбору і адаптації документа (коротко, виразна перспектива, суперечить іншим джерелам); формулювання конкретних дослідницьких питань (хто склав, яка мета, що замовчується) [19, с. 58]; і структурованого обговорення після індивідуальної роботи, де роль вчителя – не виправляти, а уточнювати [30, с. 22].

«Очима різних свідків»: педагогічна механіка і ризики. Типова помилка – завдання «уявити себе» без історичного контексту, що призводить до проєкції сучасних цінностей [55, с. 48]. Правильна організація передбачає попереднє ознайомлення учнів із реальними джерелами відповідної перспективи: учні, що грають роль поміщика, читають уривок мемуарів; ті, що грають роль кріпака, – адаптовані показання селян із слідчих матеріалів [19, с. 62]. Завдяки цьому дидактичний прийом стає вправою на критичне читання джерел, а не на уяву.

Рольова гра «Судовий процес». Педагогічна ефективність суттєво залежить від якості підготовчого етапу: кожна група учасників має отримати відповідний пакет джерел [19, с. 65]. Обов'язковий завершальне підбиття підсумків дозволяє

учням усвідомити різницю між юридичною правотою і моральною справедливістю – один із найважливіших концептуальних уроків теми [30, с. 31].

Дискусія «Герой чи злочинець?»: формат і педагогічна мета. Це питання свідомо провокативне і без однозначної відповіді [18, с. 12]. Учень, що намагається відповісти, стикається з проблемою критеріїв: що робить людину героєм? Чи може одна людина бути одночасно обома? Ці питання є вічними і водночас надзвичайно актуальними в сучасному українському контексті дискусій про символи і пам'ятники [45, с. 112].

Краєзнавчий проєкт «Карта пам'яті Кармалюка». Для учнів Хмельницької і Вінницької областей фізична близькість історичного матеріалу є потужним педагогічним ресурсом [1, с. 5]. Проєкт може мати цифровий або паперовий формат: учні наносять місця нападів, ув'язнень, меморіальних об'єктів і публікують результати для ширшої аудиторії [2, с. 14]. Це перетворює навчальну діяльність на реальний внесок у збереження регіональної пам'яті і формує відчуття дослідницької значущості.

Міжпредметна інтеграція і формування історичної свідомості. Тема природно інтегрується з українською літературою, географією, правознавством і громадянською освітою [30, с. 34]. Умова успішної інтеграції – попереднє узгодження між учителями, щоб не залишатись на поверхні жодного предмету [19, с. 65]. Кінцева мета всіх запропонованих форм – формування історичної свідомості: здатності орієнтуватись у минулому критично, розуміти, що історичні знання є результатом інтерпретації [30, с. 40], і усвідомлювати власну історичну позицію. Кармалюк є ідеальним «лабораторним об'єктом» саме тому, що його образ існує одночасно у кількох несумісних версіях [64, с. 88], і через цю множинність учень бачить механізм конструювання історичних образів у дії.

Підсумовуючи результати дослідження у четвертому розділі, зазначимо, що біографія Устима Кармалюка виступає багатогранним методичним ресурсом, який дозволяє реалізувати компетентнісний підхід через активні форми навчання. Сім запропонованих форм охоплюють широкий спектр навчальних завдань – від джерелознавчої грамотності до громадянської рефлексії і

регіональної ідентичності. На культурно-меморіальному рівні встановлено, що образ ватажка пройшов крізь сім дискурсів, кожен з яких є документом своєї епохи. Педагогічна цінність постаті полягає саме в її історичній складності: парадокс легендаризації та деміфологізації змушує учнів не просто запам'ятовувати факти, а критично мислити, усвідомлюючи механізми конструювання історичної пам'яті.

ВИСНОВКИ

Дослідження присвячене використанню біографічного методу при вивченні селянських рухів XIX ст. на прикладі Устима Кармалюка. Мету роботи – розкрити евристичний потенціал цього методу через комплексний аналіз постаті ватажка – досягнуто шляхом послідовного вирішення шести завдань.

1. Історіографія теми охоплює чотири чітких етапи: дорадянський з його позитивістською описовістю, радянський – з ідеологічною канонізацією образу «народного месника» [15, с. 45], пострадянський – з деміфологізацією і джерелознавчою критикою [26, с. 112], та зарубіжний – з компаративними і структурними підходами [57, с. 84]. Виявлено три наукові лакуни: відсутність комплексної біографічної реконструкції за сучасними стандартами, недостатнє дослідження его-документів і нерозкритість мережевої структури соціальної підтримки руху.

2. Джерельна база систематизована у шість типологічних груп: архівні документи, законодавчі акти, наративні джерела, его-документи, фольклорні матеріали та художні твори. Жодна з груп не є «прозорим вікном» у минуле: кожна відображає реальність крізь власний оптичний фільтр, зумовлений соціальною позицією і метою автора. Оптимальна стратегія – перехресний аналіз різнотипних джерел, де їхні суперечності стають самостійно значущими історичними фактами [41, с. 201].

3. Методологічна рамка є синтетичною і поєднує біографічний метод «нової історії», мікроісторичний підхід К. Гінзбурга і Дж. Леві [56, с. 12], концепцію «life as text» П. Рікера і Х. Уайта [64, с. 88], концепції «моральної економії» і «соціального бандиту» Дж. К. Скотта і Е. Гобсбаума [57, с. 92], а також історію пам'яті П. Нора і Я. Ассмана [49, с. 34]. Комбінація цих підходів забезпечує багаторівневий аналіз – від реконструкції фактів біографії до механізмів культурної пам'яті.

4. Соціально-історичний контекст і постать ватажка. Подільська губернія першої половини XIX ст. поєднувала кілька взаємопосилюючих чинників

протестного потенціалу: польська фільваркова система зі зростаючою панщиною, глибокий етносоціальний розрив і слабкість поліцейського апарату [50, с. 156]. Проте структурний контекст є необхідною, а не достатньою умовою пояснення руху. Кармалюк здійснював усвідомлений вибір, демонструючи стратегічне мислення і правову обізнаність, що виявляються у його поведінці на судових процесах [21, с. 78].

5. Повстанська діяльність проаналізована у трьох вимірах.

Організаційний: рух спирався на мережеву, а не ієрархічну структуру, що забезпечувало стійкість до репресій і здатність до відновлення після чотирьох арештів ватажка; вибір об'єктів нападів підпорядковувався логіці «моральної економії». Соціально-мережевий: функціонально диференційована інфраструктура підтримки – пастухи, мірошники, корчмарі, жінки – забезпечувала інформаційну асиметрію на користь повстанців [35, с. 19].

Юридично-символічний: кожен судовий процес мимовільно посилював авторитет ватажка у народному середовищі, перетворюючи переслідування на механізм легендаризації [56, с. 22].

6. Історична пам'ять і педагогічний потенціал. Образ Кармалюка трансформувався через сім конкурентних дискурсів, кожен з яких є документом свого часу, а не «правдою» про реального ватажка. Розроблена тришарова модель аналізу фольклорних джерел [31, с. 54] є інструментом для дослідників і педагогів. Запропоновані сім методичних форм дозволяють реалізувати компетентнісний підхід на уроках історії України: історична складність образу є не перешкодою, а педагогічним ресурсом [30, с. 14, 40].

Наукові положення, що виносяться на захист:

1. Біографічний метод у поєднанні з мікроісторичним підходом є евристично продуктивним для вивчення доіндустріальних народних рухів: через історію конкретної людини стають видимими соціальні структури, невидимі на рівні великих узагальнень [56, с. 18].

2. Рух Кармалюка є класичним прикладом «соціального бандитизму»: структурованою формою протесту, що спирається на мережеву організацію,

норми «моральної економії» і перерозподіл здобичі як механізм соціальної легітимності. Безпрецедентна тривалість руху пояснюється поєднанням харизматичного лідерства і мережевої інфраструктури, незалежної від присутності ватажка [57, с. 102] , [62, с. 45].

3. Образ Кармалюка існує у семи конкурентних дискурсах, жоден з яких не є «правдою» про реального ватажка. Феномен прижиттєвої легендаризації – перетворення живої людини на культурний символ ще за її життя – є самостійним історичним феноменом. Парадокс каральних зусиль влади полягає у тому, що вони мимовільно посилювали соціальний авторитет переслідуваного [49, с. 58].

4. Тришарова модель аналізу фольклорних джерел і набір методичних форм для шкільної практики є практичним внеском дослідження, що виходить за межі конкретної історіографічної теми і може бути застосований при вивченні інших постатей народних рухів [31, с. 56] , [30, с. 42].

Перспективи подальших досліджень включають: системний лінгвістичний аналіз его-документів Кармалюка; компаративне дослідження «соціального бандитизму» на Правобережжі у порівнянні з польськими, угорськими і молдавськими аналогами; дослідження жіночого виміру мережі підтримки; аналіз пострадянської трансформації меморіального простору Поділля засобами дослідження пам'яті; педагогічна апробація запропонованих методичних форм у школах регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Оформлено відповідно до ДСТУ 8302:2015. Українські джерела (пп. 1–48) розміщені в алфавітному порядку першими, іноземні (пп. 49–64) – після них. Назви книг та журналів виділено курсивом.

1. Баженов Л. В. Поділля в роботах дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-т, 1993. 480 с.
2. Баженов Л. В. Кам'янець-Подільський державний університет (1918–1921) – центр вітчизняної науки і краєзнавства на Поділлі // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. 2018. Вип. 11. С. 359–368. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnu_i_2018_11_35
3. Боднар А. М. Етносоціальні зміни та особливості освітнього розвитку на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 374–382.
4. Булига О. Устим Кармелюк // Дніпро. 1965. № 8. С. 91.
5. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / наук. ред. П. Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 516 с.
6. Власов В. С., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Літера ЛТД, 2022. 258 с.
7. Вовкодав В. Гайдук Молдавії: Кармалюк в Бессарабії та Бартському повіті Подільської губернії // Радянське життя. 1979. 5 червня.
8. Вовкодав В. В музеї Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. 1982. № 1 (173). С. 87–88.
9. Герасименко В. Кармалюк в українській народній пісні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. наук. тов. при Укр. акад. наук. Секція іст.-філол., 1926. 16 с.
10. Герасименко В. Я. Кармалюк в українській народній пісні / передм.

та упоряд. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. Хмельницький: ІРД, 2013. 24 с.

11. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.

12. Грицак Я. Й. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: есеї. Київ: Критика, 2011. 350 с.

13. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 168 с.

14. Гуржій І. О. Устим Кармалюк. Київ, 1955. 79 с.

15. Гуржій І. О., Компан О. С. Устим Кармалюк: історико-біографічний нарис. Київ: Рад. школа, 1960. 79 с.

16. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної України (кінець XVII – XVIII ст.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1994. 105 с.

17. Демченко Т. П. Суспільно-політичний та культурний розвиток Правобережної України (1793–1861 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2008. 35 с.

18. Дячок В. Устим Кармалюк (Карманюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 12. С. 175–201.

19. Єрофіїв І. До питання про Кармалюка // Червоний шлях. 1924. № 6, 8.

20. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. 1991. № 1. С. 36–45.

21. Іваневич В. С. Устим Кармелюк (до 200-річчя початку повстанського руху на Поділлі) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. 2022. № X. С. 42–47. URL: <http://ohiienko.kpnu.edu.ua/article/view/255257> (дата звернення: 11.04.2025).

22. Історія України / за ред. Ю. Зайцева. Львів: Світ, 1996. 720 с.

23. Кармалюк Устим Якимович // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Ін-т іст. України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. С. 115–116.
24. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
25. Комаров В. О. Методика навчання історії в школі: навч. посіб. для студентів іст. спеціальності пед. університетів. Кривий Ріг, 2003. 108 с.
26. Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк? // Укр. іст. журн. 1997. № 1. С. 122–127.
27. Любченко В. Б. Кармалюк Устим Якимович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Ін-т іст. України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Karmalyuk_U (дата звернення: 11.04.2025).
28. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 2007. Т. 1. С. 345–435.
29. Польські навчальні заклади Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: сучасний історіографічний дискурс // Інтермарум: Історія, політика, культура. URL: <https://intermarum.zu.edu.ua/article/view/103546> (дата звернення: 11.04.2025).
30. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
31. Романенко Л. В. Історична постать Устима Кармалюка у фольклорі та літературі: монографія. Мелітополь: Вид. буд. Мелітопол. міськ. друк., 2016. 208 с.
32. Смолій В. А. Гайдамацький рух [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Ін-т іст. України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gaydamatskiy_rukh (дата звернення: 11.04.2025).
33. Субтельний О. Україна. Історія / пер. з англ. Ю. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 509 с.

34. Сушинський Б. І. Кармелюк: гнів і гордість України: повість-есе. Одеса: Астропринт, 2014. 160 с.
35. Тищенко В. І. Фольклорні публікації та фольклористичні дослідження про Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. 1974. № 1. С. 91–95.
36. Ткачук П. І. Чуваські легенди про Устима Кармалюка // Народна творчість та етнографія. 1980. № 6. С. 95–96.
37. Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ: Генеза, 2017. 352 с.
38. Україніка молода: збірник статей. Вип. 11. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2023. 131 с.
39. Українські народні думи та історичні пісні. Київ: Ін-т МФЕ АН УРСР, 1955. 660 с.
40. Українські перекази / збір. М. Возняк; післямова В. Сокола. Київ: Абрис, 1993. 120 с.
41. Устим Кармалюк: збірник документів / за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова; упоряд. Є. Черкаська, І. Єрофєєв. Київ: Укр. вид-во політ. літ., 1948. 344 с.
42. Хвиля А. Устим Кармалюк. Харків, 1936.
43. Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзнавч. зб. / редкол.: Л. В. Баженов (голова) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. Вип. 32. 230 с.
44. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. 427 с.
45. Шевченко В. С. «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...»: роздуми над дослідженнями про Устима Кармалюка – давніми і недавніми. 2-ге вид. Хмельницький: Цюпак А. А., 2013. 277 с.
46. Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
47. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

48. Яковенко Н. М. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

49. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 392 p.

50. Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine 1863–1914: Les Polonais et les conflits socio-ethniques. Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993. 346 p.

51. Beauvois D. Le noble, le serf et le révizor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831–1863). Paris: Éditions des archives contemporaines, 1985. 490 p.

52. Blum J. The End of the Old Order in Rural Europe. Princeton: Princeton University Press, 2017. 504 p.

53. Burke P. New Perspectives on Historical Writing. Cambridge: Polity Press, 1992. 272 p.

54. Burke P. What is Cultural History? 2nd ed. Cambridge: Polity Press, 2008. 192 p.

55. Davis N. Z. The Return of Martin Guerre. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. 168 p.

56. Ginzburg C. The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller / transl. J. Tedeschi, A. C. Tedeschi. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980. 177 p.

57. Hobsbawm E. J. Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries. Manchester: Manchester University Press, 1959. 208 p.

58. Kieniewicz S. The Emancipation of the Polish Peasantry. Chicago: University of Chicago Press, 1969. 262 p.

59. Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 894 p.

60. Magnusson S. G., Szijártó I. M. What is Microhistory? Theory and

Practice. London: Routledge, 2013. 196 p.

61. Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York: Basic Books, 2015. 395 p.

62. Scott J. C. The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven: Yale University Press, 1976. 246 p.

63. Scott J. C. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven: Yale University Press, 1985. 389 p.

64. White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973. 448 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Історіографічні етапи вивчення постаті Устима Кармалюка

Етап	Хронологія	Провідні дослідники	Методологічна основа	Ключові акценти
Дорадянський (імперський)	1820-ті – 1917	І. Єрофіїв, В. Герасименко та ін.	Позитивізм, краєзнавча описовість	Фіксація фактів, перші фольклорні записи, поліцейсько-адміністративний погляд
Радянський	1917–1991	І. О. Гуржій, О. С. Компан, А. Хвиля	Марксистсько-ленінська методологія, формаційний підхід	Класовий детермінізм, героїзація образу, ідеологічне підпорядкування
Сучасний (пострадянський)	1991 – дотепер	Л. В. Романенко, В. Б. Любченко, В. С. Іваневич, В. С. Шевченко	Мікроісторія, нова соціальна іст., деідеологізація, культурна антропологія	Деміфологізація, критика джерел, регіональний вимір, методологічний плюралізм
Зарубіжний	XIX ст. – дотепер	Д. Бовуа, Е. Гобсбаум, П. Р. Магочі, С. Плохій	Компаративістика, постколоніальний аналіз, соціальна антропологія	Структурний контекст Правобережжя, теорія «соціального бандитизму», місце в загальноукраїнській та польській історіографії

Складено автором на основі аналізу наукової літератури.

ДОДАТОК Б

Класифікація та характеристика джерельної бази дослідження

Тип джерел	Конкретні джерела	Інформаційний потенціал	Ключові обмеження
Архівні документи	Кримінальні справи ЦДІАК України, фонди Подільської казенної палати, матеріали військових судів, донесення поліції	Точна хронологія арештів, імена учасників, географія операцій, процесуальна мова Кармалюка	Офіційна перспектива влади; неповнота, суб'єктивізм слідчих, втрати у фондах
Законодавчі акти	Укази про боротьбу з розбоями, положення про кріпосне право на Правобережжі	Правовий статус кріпаків, норми покарань, механізми влади	Відстань між нормою і практикою; формальний характер документів
Наративні джерела	Мемуари поміщиків і чиновників, губернські відомості, описи подій у пресі XIX ст.	Соціальні оцінки, психологічний портрет у сприйнятті різних груп, деталі побуту	Яскрава класова і соціальна упередженість авторів; часто – апостеріорна реконструкція
Его-документи	Петиції та прохання Кармалюка, свідчення підсудного на допитах, листи	Автентичний голос ватажка; мовна і риторична стратегія самозахисту	Мала кількість; питання автентичності і редагування писарями
Фольклорні джерела	Думи, балади, легенди, пісні; фольклорні збірники М. Максимовича, В. Герасименка, фонди ІМФЕ	«Народна» оцінка постаті; механізми героїзації та міфотворчості; регіональні варіанти образу	Хронологічна розмитість; накладання образів; пізніші нашарування і редакція
Художні та публіцистичні джерела	Повісті, есеї, поеми (Б. Сушинський, В. Шевченко та ін.); кінофільми; образотворчі твори	Трансформація образу в культурній пам'яті; ідеологічні функції образу в різні епохи	Художня умовність і вигадка; неможливість прямого виходу на фактологічний рівень

Складено автором на основі опрацювання джерел. Архівні посилання: ЦДІАК України, ф. 442 (Київське генерал-губернаторство), ф. 445 (Подільська казенна палата).

ДОДАТОК В

Методологічні підходи, використані в дослідженні, та їхнє застосування

Методологічний підхід	Ключові представники	Центральні поняття	Застосування у цьому дослідженні
Класична (позитивістська) біографістика	Т. Карлейль, В. Дільтей	Героїчна особистість, документальна достовірність, хронологічний виклад	Основа фактографічного каркасу; вихідна точка для критики і подолання
«Нова біографія» (Nouvelle biographie)	Ж. Ле Гофф, Н. Земон Девіс	Контекстуальність, суб'єктивність джерел, «мікро-» та «макро-» перспектива	Реконструкція умов формування особистості Кармалюка у соціальному контексті Поділля
Мікроісторія	К. Гінзбург, Дж. Леві	«Нормальне відхилення», «indicative paradigm», масштаб окремого випадку	Окремий судовий процес і втеча як «мікроподія» з макросоціальними імплікаціями
Наративна теорія / «life as text»	П. Рікер, Х. Уайт	Біографія як конструкт, наратив, троп; розрив між досвідом і розповіддю	Аналіз его-документів і фольклорних джерел як різних «текстуалізацій» одного життя
Соціальна антропологія	Дж. Скотт, Е. Гобсбаум	«Моральна економія», «зброя слабких», «соціальний бандит»	Пояснення логіки повстанського вибору та «народних» норм справедливості
Історія пам'яті (memory studies)	П. Нора, Я. Ассман	«Місця пам'яті», культурна пам'ять, комеморація, канонізація образу	Аналіз трансформації образу Кармалюка від реальної людини до культурного символу

Складено автором на основі аналізу методологічних концепцій.

ДОДАТОК Г

Соціально-економічні параметри Подільської губернії першої половини XIX ст.

Показник	Характеристика	Порівняння з ін. регіонами	Вплив на соціальний протест
Форма залежності	Панщина 4–6 днів/тиж.; оброк натуральний і грошовий; кріпак – власність поміщика	Жорсткіша, ніж на Лівобережжі; близька до польської моделі фільварку	Максимальне вилучення часу і продукту – прямий чинник зубожіння і бунту
Структура землеволодіння	Переважно польська шляхта; великі латифундії; православне духовенство майже без землі	На відміну від Лівобережжя – земля не перейшла до рук місцевих козацьких старшин	Глибокий етносоціальний розрив: кріпак-українець / поміщик-поляк
Адміністративний режим	Подільська губернія з 1797 р.; губернатор і земська поліція – основні репресивні органи	Після 1831 р. – посилення русифікаційного тиску і скасування польського самоврядування	Слабкість поліції на місцях – ключова умова тривалого існування загонів
Динаміка панщини	Зростання з 3 до 5–6 днів між 1800 і 1830 рр. у зв'язку з розвитком цукробурякового виробництва	Загальноімперська тенденція, але на Поділлі – виражена різкіше	Хронологічно збігається зі зростанням активності Кармалюка у 1820-х рр.
Рівень грамотності й освіти	Менше 5% серед кріпаків; польські школи лише для шляхти; православні дяки – одинична грамотність	Нижчий, ніж у центральноєвропейських регіонах, але вищий за Лівобережну Україну у деяких містечках	Низький рівень формував усну комунікацію і горизонтальні мережі підтримки поза письмовим контролем

Складено автором на основі: Гуржій І. О. [13]; Демченко Т. П. [17]; Бовуа Д. [50; 51].

ДОДАТОК Д

Хронологія ключових подій у біографії Устима Кармалюка (1787–1835)

Рік	Подія	Джерело	Коментар
1787	Народження у с. Головчинці Літинського пов. Подільської губернії	Метрична книга; архівні матеріали	Кріпак польського поміщика Пігловського; батько – Яким Кармалюк
1812	Перший арешт; відданий в рекрути, дезертирував	ЦДІАК, ф. 442	Початок задокументованого спротиву; вирок – 500 ударів різками і заслання до Сибіру
1813–1814	Перша втеча із заслання; повернення на Поділля	Матеріали справи	Формує перше коло сподвижників; напади на маєтки починаються у Літинському пов.
1819	Другий арешт; вирок – каторга і тавро	Губернські відомості	Фізичне тавро стає елементом легенди про «невловимість» – народ вірив, що він невразливий
1825–1826	Другий вирок скасовано апеляцією; третій арешт незабаром	Архів Кам.-Под. суду	Юридичні перипетії свідчать про неефективність репресивного апарату
1830	Пік повстанської активності: понад 1000 учасників у різних загонах	Рапорти поліції	Збіг у часі з польським Листопадовим повстанням; влада відволікалась на нього
1833	Четвертий арешт; заслання до Тобольська	Вирок суду	Наймасштабніший вирок; організація підтримки нових втеч ускладнена
1835	Загибель від пострілу Рутковського поблизу с. Коричинці	Поліцейський рапорт	Обставини загибелі дискусійні; за народною версією – зрада; загибель прискорила легендаризацію

Складено автором на основі: Гуржій І. О., Компан О. С. [15]; Любченко В. Б. [27]; Іваневич В. С. [21].

ДОДАТОК Е

Організаційна структура повстанських загонів Кармалюка у порівнянні з
гайдамацькими ватагами XVIII ст.

Параметр	Характеристика загонів Кармалюка	Порівняння з гайдамацькими ватагами XVIII ст.
Чисельність оперативної одиниці	10–30 осіб у рейдовій групі; до 300–500 під час масових виступів 1827–1830 рр.	Порівнянна чисельність ватаги; масові виступи (Коліївщина) – до кількох тисяч; менш стала оперативна одиниця
Соціальний склад	Кріпаки-втікачі (ядро), солдати-дезертири, збігли рекрути, молдавани, євреї-корчмарі, дрібна шляхта	Аналогічна різноетнічність; включали запорожців і реєстрових козаків як носіїв військового досвіду
Принцип рекрутування	Поєднання добровільного (злидні і образа) і вимушеного (заякування); особиста харизма ватажка як ключовий фактор	Переважно добровільний; наявне ідеологічне обґрунтування (боротьба проти «ляхів-уніатів»), якого у Кармалюка майже немає
Тактика дій	Нічні напади, засідки на шляхах, швидкий відхід у ліси і яри, мобільне базування без стаціонарного табору	Схожа мобільна тактика; гайдамаки мали укріплені зимові стоянки за порогами, що Кармалюк не міг собі дозволити
Перерозподіл здобичі	Систематична роздача частини захопленого майна бідним селянам – ключовий легітимізаційний механізм	Менш систематичний перерозподіл; майно нерідко ділилось між учасниками, а не роздавалось громаді
Зв'язок із зовнішніми структурами	Відсутній: без запорізького тилу, козацьких структур чи зовнішнього покровителя	Частина ватаг мала зв'язок із Запорізькою Січчю або Гайдамаччиною як організаційним тилом
Географія операцій	Подільська губернія (ядро); виходи на Волинь, Бессарабію, Київщину; сезонна мобільність	Правобережжя загалом; центри тяжіння – Чигиринщина і степова Україна; після розгрому – відхід за пороги
Тривалість організованого руху	Понад 20 років (1813–1835), із перервами на ув'язнення; безпрецедентна тривалість	Окремі ватаги – 5–10 років; Коліївщина як масовий виступ – кілька місяців 1768 р.

Складено автором на основі: Гуржій І. О. [13]; Вовкодав В. [7]; Бовуа Д. [50]; Кривошея В. В. [25].

ДОДАТОК Є

Географія повстанської діяльності: розподіл нападів за повітами
Подільської губернії

Повіт (за матеріалами справ)	Відносна частота нападів	Переважні об'єкти нападів	Аналітичний коментар
Літинський	Найвища – «домашній» район Кармалюка	Маєтки польської шляхти, корчми, панські комори	Знання місцевості, розгалужена мережа підтримки, особисті рахунки з Пігловськими
Проскурівський	Висока – другий за частотою	Шляхетські маєтки, поштові станції, заможні міщани	Важливий транспортний вузол; поштові станції – джерело коней і грошей
Кам'янецький	Середня – переважно транзитні напади	Купецькі валки, корчми на торговельних шляхах	Близькість до Бессарабії – можливість відходу за кордон; наявність молдавських учасників
Вінницький	Середня – активність у 1825–1830 рр.	Маєтки, цукрові заводи, комори з зерном	Розвиток цукробурякового виробництва – новий тип поміщицького майна і новий об'єкт нападів
Ольгопільський і суміжні	Низька – епізодичні виходи	Переважно переховування; рідко – напади	Периферійні зони використовувались як місця переховування між активними фазами

Складено автором на основі аналізу матеріалів кримінальних справ: Устим Кармалюк: збірник документів [41]; Гуржій І. О. [13]; Дячок В. [18].

ДОДАТОК Ж

Порівняльний аналіз чотирьох судових процесів над Устимом Кармалюком

№	Рік	Вирок і покарання	Реакція Кармалюка і соціальне сприйняття	Довгострокові наслідки
I	1812–1813	500 ударів різками; заслання до Сибіру як рекрут-дезертир	Перша документована поведінка: відмова називати спільників на допиті; у народі – перша легенда про «невловимого»	Перша втеча закладає основу мережі підтримки; повернення – відправна точка організованого руху
II	1819–1820	Тілесне покарання; тавро на лобі; каторжні роботи	Тавро стає елементом народної легенди про «невразливість»: «пан тавро поставив, а він все одно вільний»	Апеляція 1825–1826 рр. скасовує частину вироку – юридична безпорадність системи стає публічно очевидною
III	1825–1827	Новий вирок після чергового арешту: каторга і посилений нагляд	Кармалюк використовує суд як трибуну: зафіксовані звинувачення поміщиків у порушенні «природного права»	Третя втеча – найбільш організована; свідчить про збереження і розширення мережі навіть під час ув'язнення
IV	1833–1835	Заслання до Тобольської губернії; посилений конвой; формально – без права повернення	Навіть із Сибіру ім'я Кармалюка використовується самозванцями на Поділлі: соціальна функція образу незалежна від фізичної присутності	Загибель 1835 р. – до четвертої втечі не дійшло; але смерть миттєво інтерпретується як «зрада», а не поразка

Складено автором на основі: Гуржій І. О., Компан О. С. [15]; Устим Кармалюк: збірник документів [41]; Любченко В. Б. [26; 27].

ДОДАТОК 3

Порівняльний аналіз образу Устима Кармалюка у документальних і
фольклорних джерелах

Характеристика образу	Документальні джерела	Фольклорні джерела	Аналітичний статус
Соціальне походження	Кріпак с. Головчинці, поміщика Пігловського	«Безправний сирота», «останній серед убогих» – акцент на максимальному приниженні	Документально підтверджено; фольклор посилює соціальний контраст
Фізична сила і невразливість	Реальна витривалість; задокументовані втечі	Невразливий від куль, зникає крізь замкнені двері	Фольклорне перебільшення реальних рис; «надприродне» як інтерпретація незрозумілого
Перерозподіл захопленого майна	Фіксується у матеріалах справ як реальна практика	Центральний мотив: «роздав усе до останнього»	Документально підтверджено; фольклор гіперболізує і систематизує
Загибель через зраду	Рутковський стріляв у своїй садибі; обставини нез'ясовані	«Зрада дрібного шляхтича»; ватажок не міг бути переможений чесно	Документально неоднозначно; народна версія виконує легітимізаційну функцію
Чисельність учасників	10–30 у рейдовій групі; сотні у моменти піку	«Тисячі йшли за Кармалюком»	Фольклорна гіперболізація; відображає масштаб суспільного резонансу
Ставлення до насильства	Насильство проти майна переважає; тілесне – рідко	Образ справедливого «каральника» без надмірного насильства	Часткове підтвердження; відповідає нормам «соціального бандита»

Складено автором на основі: Тищенко В. І. [35]; Романенко Л. В. [31];
Устим Кармалюк: збірник документів [41].

ДОДАТОК И

Трансформація образу Устима Кармалюка в різних соціокультурних дискурсах.

Дискурс / форма рецепції	Часовий період	Ключові риси образу	Соціальна функція
Офіційно-каральний (поліцейські документи, вироки)	1812–1835	Рецидивіст, ватажок розбійників, «закоренілий злочинець», небезпечний бродяга	Легітимізація репресій; конструювання образу загрози для мобілізації репресивного апарату
Народно-поетичний (пісні, думи, легенди, перекази)	1820-ті – кін. XIX ст.	Невразливий месник, захисник бідних, богатир, роздавач поміщицького добра, герой	Вираження колективного протесту; компенсація реального безсилля через символічний тріумф
Ранній науковий і публіцистичний (XIX – поч. XX ст.)	1840-ті – 1917	Регіональна постать; суперечлива оцінка між «розбійником» і «народним героєм»	Формування регіональної історичної ідентичності; перша систематизація джерел
Радянсько-ідеологічний (підручники, кіно, монументи)	1920-ті – 1991	Провісник класової боротьби, «народний месник» у марксистській інтерпретації	Легітимізація радянської історичної логіки; виховний канон; формування радянської ідентичності
Пострадянський науковий	1991 – дотепер	Складна постать на перетині кримінального і протестного; предмет джерелознавчої критики	Деміфологізація і відновлення історіографічних стандартів; регіональна ідентичність
Художньо-літературний	XIX ст. – дотепер	Романтичний герой, трагічна постать, символ незламного духу; у радянський час – дидактичний образ	Естетизація спротиву; формування культурної пам'яті поза академічним контролем
Меморіальний (топоніми, пам'ятники, музеї)	XIX ст. – дотепер	Символ подільської регіональної ідентичності; туристичний і культурний ресурс	Конструювання місцевої ідентичності; збереження регіональної пам'яті

Складено автором на основі: Романенко Л. В. [31]; Тищенко В. І. [35]; Шевченко В. С. [45]; Ассман Я. [49]; Нора П. [61].

ДОДАТОК Й

Методичні форми роботи з біографією Устима Кармалюка на уроках історії
України (9–11 клас)

Форма роботи	Клас / тема НУШ	Ключові компетентності	Опис завдання і очікуваний результат
Аналіз адаптованого архівного документа	9 клас, тема «Суспільні рухи 1-ї пол. XIX ст.»	Критичне мислення; джерелознавча грамотність	Уривок судового вироку: хто склав, яка мета, що замовчується. Результат: поняття «перспектива джерела»
«Очіма різних свідків»	9 клас, той самий блок	Перспективне мислення; емпатія; критичний аналіз	Три групи (поміщик, кріпак, поліціант) описують той самий напад. Результат: розуміння суб'єктивності свідчень
Рольова гра «Судовий процес»	9 клас, поглиблений рівень	Аргументація; командна робота; правова грамотність	Суддя, прокурор, захисник, Кармалюк, свідки. Власний «вирок» + підбиття підсумків. Результат: розрізнення юридичної і моральної правоти
Порівняння фольклорного і документального образів	9 клас; міжпредмет. інтеграція з укр. літ.	Медіаграмотність; порівняльний аналіз; критичне читання	Пісня + поліцейський рапорт: збіги, відмінності, причини. Результат: розуміння жанрової залежності «правди»
Краєзнавче мінідослідження	9 клас; регіональний компонент	Дослідницька компетентність; регіональна ідентичність	Топоніми, пам'ятники, перекази. Презентація. Результат: зв'язок історії і власного довкілля
Дискусія «Герой чи злочинець?»	9–11 клас; громадянська освіта	Громадянська компетентність; аргументація	Pro/Con + відкрите питання про амбівалентність. Результат: розуміння, що історичні оцінки залежать від критеріїв
Проект «Карта пам'яті Кармалюка»	9–10 клас; міжпредметний	Цифрова грамотність; командна робота; картографування	Цифрова або паперова карта нападів, ув'язнень, меморіалів. Публікація для спільноти. Результат: просторове мислення + реальний дослідницький внесок

Складено автором на основі: Пометун О. І., Фрейман Г. О. [30]; Комаров В. О. [18]; Власов В. С. та ін. [6].